

*Bḡḥnīāh₂aī

* *Bḥṛḡḥṇṭiáh₂ai*

Βῆρḡḥṇṭ, बृहत्यै, ब॒र्हिऽत्

Festskrift til

Birgit Anette Olsen

på 50-årsdagen den 2. april 2002

redigeret af

Adam Hyllested, Anders Richardt Jørgensen

Jenny Helena Larsson & Thomas Olander

Editiones Olander

København 2020

**Bhṛṅghṛtīāh₂ai. Pṣṣāni, वृहल्यै, वृहल्यै.* Festschrift til Birgit Anette Olsen på 50-årsdagen den 2. april 2002

© 2002 Editiones Olander og forfatterne

- 1. udg., 1. opl. (2002)
- 1. udg., 2. opl. (2003)
- 2. udg., 1. opl. (2017)
- 2. udg., 2. opl. (2020)

Printed in Denmark 2020

ISBN 978-87-91009-02-0

Redaktion Adam Hyllested, Anders Richardt Jørgensen,
Jenny Helena Larsson & Thomas Olander

Tabula gratulatoria

ESBEN ALFORT
Hellerup

JULIE ANDERSEN
København

CARSTEN BARMING
København

SILVIA BECERRA BASCUÑÁN
København

STEFAN BAUMS
København

MICHAEL BLEGVAD
København

ADAM BÜLOW-JACOBSEN
København

GERD CARLING
Kiel

FABRICE CAVOTO
Los Angeles

JOHNNY CHRISTENSEN
København

SØREN EJSING
København

MICHAEL KJÆR EJSTRUP
København

CARSTEN ELBRO
Søborg

IRENE ELMEROT
Göteborg

JACOB ENGELBRECHT
Hillerød

ANELISE FREDERIKSEN
Frederiksberg

JESPER FROM
Ballerup

INGVAR REEDTZ FUNDER
København

HELLE GJELLERUP
Frederiksberg

BENTE GRØNHOLT
Store-Heddinge

NINA GRØNNUM
København

MIKKEL HALD
København

HANNAH KROGH HANSEN
Greve

PETER MOLBÆK HANSEN
København

MICHAEL HARBSMEIER
København

JAN HEEGAARD
København

JESPER HERMANN
København

GEORGE HINGE
Århus

BIRGIT HUTTERS
Stubbekøbing

ADAM HYLLESTED
Frederiksberg

PIERRE HYLLESTED
Virum

BIRGITTE JAKOBSEN
København

TORBEN JENSEN
København

ANDERS RICHARDT JØRGENSEN
Lund

MARINA BRANDT JØRGENSEN
Vallø

JAN KATLEV
Roskilde

TINE WOERGAARD KNOTH
København

ANDREAS KNUDSEN
København

LISBET BRUZELIUS LARSEN
Dragør

JENNY HELENA LARSSON
Lund

LARS VON DER LIETH
København

SANDRA LUCAS
København

CHRISTEL TVEDEGAARD LUND
København

BIRGITTA LUNDIN
Leksand

JØRGEN MEJER
Athen

IDA ELISABETH MØRCH
København

BENEDICTE NIELSEN
Cambridge

TASJA SOON TROLLE NIELSEN
København

THOMAS OLANDER
København

VINH VILHELM BRORSON PRAG
Kgs. Lyngby

JENS ELMEGÅRD RASMUSSEN
Køge

PER METHNER RASMUSSEN
København

JØRGEN RISCHÉL
Birkerød

ADAM SCHWARTZ
København

PIA SHARMA
New York

MARTIN SLAABY-LARSEN
København

FINN THIESEN
Oslo

OLE NEDERGAARD THOMSEN
København

KRISTINA ARNRUP THORSBRO
København

GUÐRÚN ÞÓRHALLSDÓTTIR
Reykjavík

LISBETH VALGREEN
Nuuk

NINA VARMING
København

CARSTEN WEBER-NIELSEN
København

SØREN WICHMANN
København

KAJA HELCHIE SLETTEN ØSTMO
København

Indhold

INGVAR REEDTZ FUNDER Forord	1
ADAM HYLLESTED Birgit og Birgid	3
STEFAN BAUMS Corpori inscriptionum Indicarum supplementum Danicum	5
SØREN EJSING Det menneskelige sprogs opståen	13
GEORGE HINGE Das dorische <i>τέτορες</i> in der epischen Tradition	33
ADAM HYLLESTED ›Mælk‹ og ›honning‹ i uralsk og indoeuropæisk	39
ANDERS RICHARDT JØRGENSEN The origin of the Anatolian reflexive particle <i>*ti</i>	49
JENNY HELENA LARSSON Indoeuropeiska drag i den baltiska mytologin	55
JENNY HELENA LARSSON Solens bröllop – en baltisk myt med indoeuropeiska anor	71
THOMAS OLANDER Taŋgw wm dānqsg radsgrivneñ {Tanker om dansk retskrivning}	75
JENS ELMEGÅRD RASMUSSEN New light on the Indo-European nominative marker	79
CARSTEN WEBER-NIELSEN Nogle digte fra »Den græske antologi«	83

Forord

Ingvar Reedtz Funder

Kære Birgit,

i anledning af 50-årsdagen den 2. april 2002 vil vi gerne overrække dig dette improviserede festskrift. Gratulanterne repræsenterer et spektrum af kolleger, kandidater og studerende, som alle forenes i det venskab og den beundring, de føler for dig. Beundring for alt det, du har overkommet og nået. Din undervisning, både i klassiske sprog, oldtidskundskab og frem for alt indoeuropæisk, hvor du med dine store interesser for kultur og litteratur har kunnet give undervisningen det ekstra, som netop gør, at stoffet kan ses i en større sammenhæng. Og så det egentlige – din omfattende videnskabelige forskning, der udmunder først i talrige artikler, dernæst den imponerende disputats om bibelarmensk og nu det igangværende forskningsprojekt om indoeuropæisk orddannelse.

Den beredvillighed, hvormed du delagtiggør os i din viden – den inspiration, du bevirker – dette kombineret med din humor har givet grundlaget for det venskab, vi alle føler for dig.

Tillykke, Birgit.

Birgit og birgid

Adam Hyllested

Birgit, også kaldet birgid, bergid eller berguid er et lille sprog, der tales i det sydøstlige Tchad, i præfekturerne Salamat (subpræfekturerne Abu Deia og Am Timan) og Uaddai (subpræfekturet Am Dam). Det tilhører den tchadiske sprogfamilie inden for den hamito-semitiske eller afroasiatiske sprogæt. Der er ingen nyere opgørelser over antallet af talere; de nyeste tal er fra 1952 og siger 3600. Sproget ligner de andre sprog i undergruppen dangla.

Det nu uddøde birgid var til gengæld et nubisk sprog, som blev talt i det nordlige Sudan, i de nordlige Dar Fur-bjerge, øst for Jebel Marra mellem Jebel el Harayt og Dar Rizayqat (arabernes land). Medlemmerne af Birgidstammen lever i bedste velgående, men de fleste taler i dag arabisk, det officielle sprog i Sudan og hovedsproget i landets nordlige del. Statistikkerne er lidt uenige om, hvorvidt der stadig er enkelte ældre, der taler birgid, men det skyldes vel til dels manglende dokumentation, til dels statistikernes alder.

De fleste øvrige kendte nubiske sprog er livskraftige og tales i dag især i Sudan og i det sydlige Ægypten.

Der findes en del litteratur om nubiske sprog, hvori oplysninger om Birgid indgår, men ikke meget om Birgid specifikt. Jeg har kunnet opspore to:

- Robin Thelwall, A Birgid vocabulary list and its links with Daju. – Herbert Ganslmayr & Herrmann Jungraythmayr (red.): *Gedenkschrift Gustav Nachtigal 1874–1974*. Bremen 1977. (= *Veröffentlichungen aus dem Übersee-Museum Bremen*, Reihe C, 1.).
- Ahmed Mahmud Ushari, *The phonology of a dying Nubian language: Birgid*. Upubliceret magisterafhandling fra Institute of African and Asian Studies, Khartoum Universitet, Sudan.

Gid Birgit længe leve må!

Corpori inscriptionum Indicarum supplementum Danicum

Stefan Baums

I sin anmeldelse af Richard Salomons *Indian epigraphy* (JAOS 121 (2001): 517–519) henviser Oskar von Hinüber som addendum til en nāgarī-indskrift i England: Sir William Jones' statue i St. Paul's Cathedral, London, holder en bog med titlen »Manuḥ« i hænderne (dvs. den hinduistiske lovtekst Mānavadharmasāstra, som englænderne brugte som grundlag for deres koloniallovgivning – Jones var højesteretsdommer i Calcutta). England er dog ikke det eneste land i Europa, der rummer sanskritindskrifter af en vis historisk interesse: I Danmark findes der mindst to, på gravstenene for Rasmus Rask på Assistenskirkegård i København og for Viggo Fausbøll på Gentofte kirkegård. I denne hilsen til Birgit Olsen, en af Rasks indoeuropæistiske efterkommere, skal baggrunden til hans epitaf belyses lidt nærmere. (Viggo Fausbølls indskrift gengiver et vers fra Dhammapada, jfr. Else Paulys afhandling om den danske indologiske historie, s. 545, med illustration.)

Sanskritindskriften står nederst på gravmælet, der er af gulgrå sandsten. Dens nāgarī-skrift er en efterligning af de tidlige blytyper, som blev brugt i f.eks. Westergaards *Radices linguæ Sanscritæ*. Bogstavernes fordybninger er fyldt med sort farve. Indskriften lyder:

nāsty udyamasamo bandhuḥ kurvāṇo nāvasīdati |

Indskriften er i śloka- eller anuṣṭubh-metrum. Sammenholdt med, at dens indhold præsenterer en almengyldig sandhed, er dette et indicium for, at vi har at gøre med et citat, der er hentet fra en bestemt genre af sanskritdigtningen: subhāṣitaer eller ordsprog. Normalt består subhāṣitaer dog af en hel śloka med fire pādaer (versdele) og i alt 32 stavelser. Her foreligger altså kun et halvvers, og en konsultering af Otto Böhtlingks store alfabetiske samling af subhāṣitaer (*Indische Sprüche*) med negativt resultat gør det sandsynligt, at der foreligger ikke en første-, men en andendel af et vers.

Rasmus Rasks gravsten (Assistenskirkegård, afd. E, grav 22).

Heldigvis er der dog en anden mulighed: Man kan også komme på sporet af et vers ved at slå de ord, det indeholder, op i ordbøgerne – og denne fremgangsmåde belønnes her også med succes. Både i Böhlingk-Roths *Sanskrit-Wörterbuch* s.v. *udyama* og Aptes *Practical Sanskrit-English dictionary* s.v. *avasat* tilskrives halvverset digteren Bhartṛhari, hvis Śatakatraya indeholder tre kapitler med hvert (omkring) 100 vers: Et af dem, Nītiśataka, omhandler verdslig visdom; et andet, Śṛṅgāraśataka, elsker; et tredje, Vairāgyaśataka, religiøse sandheder. De tre kapitler svarer således til en ortodoks hindus tre livsmål: *artha*, *kāma* og *dharma*.

Indskriftens vers står i Nītiśataka, og i Kosambis kritiske udgave lyder det fuldstændigt (s. 86, vers 216):

ālasyaṃ hi manuṣyāṇāṃ śarīrastho mahān ripuḥ |
nāsty udyamasamo bandhuḥ kṛtvā yaṃ nāvasīdati |

Gravstenens læsemåde med *kurvāṇo* i stedet for *kṛtvā yaṃ* er ifølge udgaven karakteristisk for teksttraditionens vestlige gren (dvs. findes i manuskripter fra Mahārāṣṭra).

Hele verset begynder altså heldigvis med akṣaraen *ā*, hvilket betyder, at vi nu kan slå det op ikke kun i *Indische Sprüche*, men også i Sternbachs *Mahā-subhāṣita-saṃgraha*, som udfylder samme rolle som Böhlingks værk på meget større plan – men hvis publicering hidtil kun er nået til de subhāṣitaer, der begynder med akṣaraerne *a* til *gī*.

Ifølge *Indische Sprüche* nr. 1030 (= nr. 389 i den første udgave) og *Mahā-subhāṣita-saṃgraha* nr. 5297 forekommer verset i tre litterære kilder: Bhartṛharis Śatakatraya, fortællingsamlingen Vetālapaṇcaviṃśatikā og Cāṇakya subhāṣita-samling samt i adskillige anonyme ordsprogssamlinger.

Hvad er altså indskriftens direkte kilde, og hvorfor står den på Rasmus Rasks grav? Dette har vi heldigvis konkrete oplysninger om: Gravmålet blev indviet i 1842, ti år efter Rasks død, og ved denne lejlighed udgaves en lille pjece (Gislason, Hammerich og Thorsens *Beretning*; Nykl 1957 indeholder intet nyt om sanskritindskriften), hvor der på s. 4 forklares:

Da man saae sig om efter et Middel til paa en kunstnerisk Maade at betegne Prof. Rasks litterære Personlighed, syntes hverken de bekjendte Mythologier eller overhovedet den vedtagne Billed-Symbolik at tilbyde noget saadant Middel, idetmindste ikke uden at gjøre langt større Fordringer, end der kunde opfyldes med de Pengemidler, der vare forhaanden. Derimod opstod den Tanke at antyde Sprogforskeren ved en

Sammenstilling af de forskjelligste Bogstavtegn, henhørende til Sprog, om hvilke hans Studier især havde dreiet sig, og at characterisere hans Personlighed ved Sætninger i disse Sprog.

Ud over sanskritverset rummer stenen en arabisk, en islandsk og en dansk indskrift. Som kilde for sanskrit-indskriften angives »Af Bhartriharis Tankeprog Nītiṭat. 74«. I 1842 var den mest almindeligt brugte udgave af Śatakatrāya den, som Peter von Bohlen havde besørget i 1833. Versenes rækkefølge varierer ganske betragteligt fra udgave til udgave, men i von Bohlens står vort vers virkelig som nr. 74 i Nītiśataka. Vi kan altså være sikre på, at gravmælets planlæggere hentede verset fra von Bohlens udgave.

Hvad er det nu, sanskritverset betyder, som var ment som en karakterisering af Rasks personlighed? En kort gennemgang af de tidligste oversættelser kan vise, hvor meget spillerum der er for forskellige fortolkninger. I von Bohlens udgave, indskriftens direkte kilde, gengives verset som (s. 106):

Pigritia utique hominibus magnus, corpori infixus, est hostis; non est labori similis amicus, nam qui agit, non perit.

Dette svarer nøje til sanskritteksten (latins typologiske nærhed til sanskrit hjælp sikkert) og står i tydelig kontrast til von Bohlens senere tyske oversættelse (s. 95):

Die Trägheit ist des Menschen Feind,
Die seinen Leib erschlafft;
Die Arbeit ist sein bester Freund,
Sie giebt ihm neue Kraft.

som klart har mere at gøre med 1800-tallets tyske borgerdigtning end den gamle indiske forestillingsverden – en udvandet version til nem fordøjning.

Det er interessant at sammenligne med Böhlingks tyske oversættelse i *Indische Sprüche*:

Trägheit ist ja ein im Körper der Menschen hausender arger Feind;
einen Freund, der dem Fleisse gleich käme, giebt es nicht: er schafft
und erschlafft dabei nicht.

Böhlingks oversættelse er præcis; bemærk, at han fortolker *udyama* som underforstået subjekt i *pāda d* og *kurvāṇo* som prædikativt attribut i modsætning til de andre oversættere, der opfatter *kurvāṇo* selv som *pādaens* subjekt.

Beretningens danske oversætter (som vi kan formode var enten Westergaard eller Hammerich) viser sin uafhængighed af von Bohlen i den ordtro gengivelse af det vanskelige *avasīdati*:

Der gives ingen Ven, som kan ligned med Virksomhed: hvo der arbejder, synker ikke hen.

Dette er fint nok, men tager sig selvfølgelig kun af det ene halvvers og kræver klart en sproglig opdatering. Mit forslag (en dobbelt-*mlecchas*) er:

Dovenskaben, som sidder i menneskenes kroppe, er dem en stor fjende;
der findes ingen ven som virkelyst; den, der udviser den, går ikke til grunde.

Mens det altså er klart, at gravmælets arkitekter udvalgte indskrifterne, fordi de syntes, de repræsenterede Rasks interesser og karakter, er det måske alligevel ikke uden interesse at spørge, om Rask selv kunne have kendt verset. Det var mig ikke muligt at finde noget sted i Rasks publicerede eller upublicerede værker, hvor han omtaler verset – der kræves altså indirekte indicier.

Af versets tre ovenfor nævnte litterære kilder (Bhartṛhari, Cāṇakya, Vetālapañcaviṃśatikā) var kun Bhartṛharis værk tilgængeligt i Rasks livstid, om end ikke i von Bohlen's udgave, som udkom et år efter Rasks død. Bhartṛhari var den allerførste indiske digter, der blev kendt i Vesten: I 1651 udkom missionæren Abraham Rogers bog om indisk liv og religion med et appendiks der indeholder en hollandsk oversættelse af to af de tre Śatakaer (s. 219–235: »Hondert Spreucken van den Heydenschen Barthrovherri, onder de Bramines op de Cust Chormandel befaemt, handelende van den wegh na den Hemel« = Vairāgyaśataka; s. 235–251: »Hondert Spreucken van den Heydenschen Barthrovherri, handelende van den redelijcken ommegangh onder de Menschen« = Nītiśataka; Śṛṅgāraśataka udelades, måske på grund af sit erotiske indhold). Bogen blev hurtigt oversat til tysk (1653) og til fransk (1670) og opnåede således vid udbredelse. For så vidt angår vort vers, må det dog desværre konstateres, at lige det mangler i Rogers tekst.

Selve sanskritteksten af Śatakatrāya udgaves i editio princeps af den berømte engelske missionær William Carey som appendiks til hans *Hitopadeśa*-udgave, Serampore 1804. Serampore var dengang dansk koloni, og det er derfor a priori ikke usandsynligt, at et eksemplar af bogen fandt sin vej til Rask i København. Og rigtigt nok skriver Rasmus Nyerup i et brev af 27. august 1818 (*Breve fra og til Rasmus Rask*, nr. 315):

Universitetsbibliotheket har faaet en Foræring af Alt hvad i senere Aaringer er bleven trykt i Calcutta og Serampore. Deriblandt ikke mindre end 3 forskjellige Grammatiker over Sanskritsproget samt et Sanskrit-Lexicon; item en stor Del Verker i persisk og arabisk Tunge-maal, som Prof: Rasmussen nu fraadser i og fryder sig ved.

Efter et godt stykke detektivarbejde lykkedes det mig at opspore selve bogen i Det kongelige Biblioteks samling: Den har signaturen 77¹.197 4° og er fejlkatalogiseret under navnet »Pilpai«.

Ud over Careys udgave er vort Bhartṛhari-vers også inkluderet i W. Yates' *The Sanscrit reader*, Calcutta 1821, samt formentlig i Auguste Loiseleur-Deslongchamps' nyudgave af Chézys *Yadnadattabadha, suivie d'un épisode du Raghovansa sur le même sujet et d'un choix de sentences de Bhartrihari*, Paris 1829.

Der er altså tre forskellige tilgængelige bøger, i hvilke Rask kunne have stødt på verset. Samtidig var mængden af de i Europa kendte sanskrittekster i begyndelsen af 1800-tallet så overskuelig, at man godt kunne nå at læse alt, der udkom. Og endelig var Bhartṛhari ikke en hvilken som helst forfatter, men en af de allermest berømte – når der udkom nye versioner af hans ordsprogssamling, må det have været en stor begivenhed. Alt i alt er det ret sandsynligt, at Rask læste verset på et eller andet tidspunkt i sit liv.

Tak til Benedicte Nielsen for at rejse spørgsmålet – hvad står der egentlig? – og til Andrew Glass, som fotograferede stenen under et besøg på Assienskirkegård i september 2001.

Som et bud på multimedialitet er denne artikel samt yderligere materialer indtil videre tilgængelige på <<http://staff.hum.ku.dk/baums/rask/>>.

Bibliografi

Bohlen 1833 = Petrus a Bohlen, *Bhartriharis sententiae et carmen quod Chau-ri nomine circumfertur eroticum*. Berolinum 1833.

Bohlen 1835 = Peter von Bohlen, *Die Sprüche des Bhartriharis: aus dem Sanskrit metrisch übertragen*. Hamburg 1835.

Böhtlingk 1870–1873 = Otto Böhtlingk, *Indische Sprüche: sanskrit und deutsch*. Zweite vermehrte und verbesserte Auflage. St. Petersburg 1870–1873.

[Carey] 1804 = [Carey], *Hitopadésa, or salutary instruction: in the original Sanscrit*. Serampore 1804.

- Gíslason et al. = K. Gíslason, M. Hammerich & P.G. Thorsen. *Beretning om Gravmælet over Prof. R. Rask*. Kjöbenhavn.
- Hjelmslev & Bjerrum 1941–1968 = Louis Hjelmslev & Marie Bjerrum, *Breve fra og til Rasmus Rask*. København 1941–1968.
- Kosambi 1948 = D.D. Kosambi, *The epigrams attributed to Bhartr̥hari, including the three centuries: edited with principal variants and an introduction*. Bombay 1948. (= *Singhi Jain series* 23.)
- Loiseleur-Deslongchamps 1829 = A. Loiseleur-Deslongchamps, *Yadjnadat-tabadha: suivi d'un épisode du Raghovansa sur le même sujet et d'un choix de sentences de Bhartr̥hari*. Paris 1829.
- Nykl 1957 = A.R. Nykl, *Rasmus Rask's grave: in memoriam of the 125th anniversary of his death 1832–1957*. Evanston, Illinois 1957.
- Pauly 1992 = Else Pauly, *Indisk filologi*. – Poul Johannes Jensen & Leif Grane (red.), *Københavns Universitet 1479–1979*, bind 8: *Det filosofiske Fakultet*, del 1. København 1992: 511–566.
- Rogierius 1651 = Abrahamus Rogierius, *De open-deure tot het verborgen heydendom: ofte waerachtigh vertoogh van het leven ende zeden; mitsgaders de religie, ende gods-dienst der Bramines, op de cust Chormandel, ende de landen daar ontrent*. Leyden 1651.
- Sternbach et al. 1974ff. = Ludwik Sternbach, S. Bhaskaran Nair & K.V. Sarma, *Mahā-subhāṣita-saṁgraha: being an extensive collection of wise sayings in Sanskrit critically edited with introduction, English translation, critical notes, etc.* [fra bind II: ... wise sayings and entertaining verses in Sanskrit with introduction, English translation, critical notes and indices]. Hoshiarpur 1974ff.
- Yates 1821 = W. Yates, *The Sunscrit reader: or easy introduction to the reading of the Sunscrit language*. Calcutta 1821.

Det menneskelige sprogs opståen

Søren Ejsing

Et sted i Afrika, for omkring 6 millioner år siden, blev en population af menneskeaber isoleret fra deres artsfæller på grund af klimatiske og geologiske forandringer. Dette begunstigede en biologisk udvikling i en ny retning. Populationen tilpassede sig til deres nye biologiske niche, og to nye slægter af bipedale hominider, kaldet *Ardipithecus* og *Australopithecus*, opstod. Inden for disse slægter opstod adskillige arter, som alle uddøde – på nær én, der for ca. 2 millioner år siden havde udviklet sig så meget i en ny retning, at den må klassificeres med sit eget slægtsnavn, *Homo*.

De nye hominider var i forhold til deres forløbere australopithecinerne kropsligt større, havde en større hjerne og producerede stenredskaber. Den første af de nye mennesketyper, *Homo habilis*, adskilte sig markant fra australopithecinerne der bedst kan beskrives som en opretgående menneskeabe, mens *Homo habilis* var et væsen, der i høj grad var i stand til at påvirke og bearbejde sine omgivelser ved hjælp af forskellige redskaber. Efter ca. en halv million år havde dele af populationen undergået så store anatomiske og livsstilmæssige forandringer, at den blev til en ny art, *Homo erectus*. Det var den første menneskeart, der spredte sig mod Europa, Mellemøsten og det sydlige Asien. Nye stenredskaber med komplicerede produktionsteknikker opstod, og det faktum, at arten formåede at sprede sig og erobre nye klimatiske områder og økologiske nicher tyder på, at mennesket havde opnået et nyt stadium i sin udvikling, som herefter accelererede.

I Afrika finder man endelig fossiler fra anatomisk moderne mennesker, dateret til 200.000 f.Kr.. Denne art, som alle nulevende mennesker tilhører, benævnes *Homo sapiens* »det tænkende menneske«. *Homo sapiens* adskilte sig på væsentlige punkter fra alle tidligere arter ved en højere kognitiv bevidsthed og heraf affødte evner. Arten producerede f.eks. en mangfoldighed af stenredskaber, der var beregnet til forskellige gøremål, og som ofte bestod af flere dele såsom et stenblad på et skaft, samt teknikker, hvor man brugte afslaget i stedet for kernen. *Homo sapiens* begyndte som den første art intenst at bruge symboler, kunst og sprog. Det er også den første art, der begynder at strukturere sit sociale liv på nye måder med begravelse af de døde samt omsorg for gamle og sårede.

Menneskets evolution begyndte altså for 6 millioner år siden, da vores art blev skilt fra menneskeaberne, og udviklede sig gennem flere stadier til det, vi er i dag. Men et problem rejser sig: 6 millioner år er simpelthen ikke nok, hvis man skal forklare de betydelige biologiske forandringer, der er sket siden adskillelsen af de to slægter. Undersøger man et lignende scenario for andre arter, hvor ca. 99 % af genmaterialet er det samme, f.eks. heste, æsler, rotter eller mus, vil man erfare, at en kontinuerlig evolution på ca. 10 millioner år ligger til grund for deres indbyrdes forskelligheder. Menneskets udvikling er endda præget af ganske små og gradvise forandringer de første 4 millioner år, mens der de sidste 2 millioner år foregår en rivende udvikling. Hvad der altså ifølge de naturlige evolutionære processer ville tage en slægt mange millioner år, har vores art formået på ganske kort tid.

Dette har været forklaret med et særligt mutations-gen, eftersom mutationer kan være en forklaring på hastig forandring. Der findes dog en mere sandsynlig forklaring, nemlig kulturel overførelse. Evolutionen skrider frem i kraft af naturlig selektion, hvor små forandringer i genmaterialet langsomt bliver dominerende og til sidst tager over. Kulturel selektion arbejder med et helt andet tidsperspektiv. Nye måder at finde føde på eller producere redskaber kan forandre sig inden for ganske få generationer, og den primære bærer af kulturel overførelse synes at være sproget.

Mennesket er både et produkt af naturlig selektion og – inden for de sidste 200.000 år – kumulativ kulturel evolution. Vi er således i stand til som den eneste art på kloden at ophobe tidligere individers erfaringer og kommunikere dem videre. Dette skete sandsynligvis først i form af gestikulation og simple ord, senere ved talesprog og inden for de sidste syv tusinde år også ved hjælp af skrift.

Sproget synes altså at indtage en central plads i vores arts udvikling. Men hvor og hvornår opstod det, hvilken beskaffenhed havde det, og hvordan udviklede det sig til det, vi kender i dag fra alverdens sprog?

Sprog fossileres ikke og efterlader ingen direkte spor, mens knogler under gunstige forhold kan bevares i mange millioner år. På knoglers overflade kan man se spor af muskelhæfte og derved danne sig et billede af, hvordan bløddelene på mennesker og dyr engang har set ud. Ved at studere den øvre respirationstragts anatomis udviklingshistorie kan man få en idé om, hvornår menneskelig tale blev mulig. Indirekte spor, såsom komplicerede produktionsteknikker af stenredskaber, kunne tyde på, at individer lærte tidligere generationers erfaringer. Endvidere kunne tegn på effektiv pleje af syge og

sårede indikere kendskab til plantemedicin, hvilket i høj grad må bygge på erfaring overført via sprog.

Moderne studier inden for primatologi, neurologi, biologisk antropologi, psykologi og lingvistik belyser problemet fra forskellige vinkler og giver os mulighed for at danne os et overblik over det menneskelige sprogs opståen, biologiske grundlag, udvikling og fragmentering. Vil man dykke dybere ned i spørgsmålet om sprogets oprindelse, kan man vælge at studere enkelte aspekter af eller de biologiske forudsætninger for sproget. Det var dog næppe en enkelt faktor, der blev afgørende for sprogets opståen, men derimod et væld af sociokulturelle, adfærdsmæssige og biologiske faktorer. At studere blot en enkelt af dem ville være som at kigge på en enkelt brik i et puslespil og forsøge at danne sig en mening om det samlede billede ud fra denne ene brik. Vælger man i stedet at studere alle brikkerne i puslespillet, fremstår der en mosaikagtig struktur af evolutionen fra de første menneskeaber frem til det moderne menneske, hvor de forskellige forandringer fletter sig ind i og muliggør hinanden.

I det følgende vil jeg konkret belyse det menneskelige sprogs opståen og tidlige udvikling ved at se på forskellige emner inden for den biologiske evolution: genetiske data, arkæologiske fund og fossiler, der indikerer de tidlige samfunds materielle kompleksitet og åndsgaver, samt endelig lingvistiske data, der underbygger de biologiske, genetiske og arkæologiske indicier. Jeg vil inddele disse emner i fem hovedgrupper: udviklingen af det menneskelige respirationssystem, fremkomsten af bipedalisme, hjernens udvikling, hals- og hovedregionens fysiologi samt sproget selv.

Udviklingen af det menneskelige respirationssystem

Det grundlæggende design ved åndedrætssystemet er ens for alle pattedyr. Det består af to lungesække, luftrøret, halsen, stemmelæberne, mund- og næsehulrummet samt tungen og næseborene. Forskellige muskelgrupper hjælper til at generere åndedrættet i mavemusklerne, bughulen og mellem ribbenene. Men den særlige udvikling, der er sket med især den øvre del af åndedrætssystemet hos mennesket inden for de sidste 2 millioner år er en videreudvikling og forbedring af et design, som er meget arkaisk, men under konstant forandring. Det ser ud til, at pattedyr primært begunstigede evnen til at indånde luft med høj mobilitet til følge som det er tilfældet med heste, hunde og kaniner. Men et karaktertræk særligt ved pattedyr er også,

at de er i stand til at ånde og synke væske samtidig, hvilket er afgørende for, om man kan die. Mennesket er den eneste art, der mister denne evne efter 3 måneders-alderen. Det skyldes særlige artsspecifikke forandringer i larynx og pharynx, der på bekostning af andre mulige fordele har skabt basen for produktion af artikuleret tale.

Det er ikke en enkelt faktor eller anatomisk forandring, der har givet mennesket dets ganske særlige udformning af det øvre respirationssystem, men et væld af fysio-anatomiske og sociokulturelle faktorer. Den første af disse forandringer synes at være overgangen fra et liv i træerne til et liv på savannen og dermed en overgang fra bevægelse i træerne og knogang til bipedalisme (BEL).

Bipedalisme

Bipedalisme var et af naturens eksperimenter, der skulle vise sig at blive ganske fordelagtig for de tidlige hominider. Men ligesom det er tilfældet med al anden evolutionær udvikling må det ses i lyset af naturlig selektion. Hvilken fordel var der ved bipedalisme over for quadrupedalisme?

Der har været fremsat en del teorier, såsom at oprejst gang gav en mindre kropsoverflade udsat for sollys og derfor bedre hedetolerance. Dette ville betyde, at tidlige hominider kunne søge føde, mens andre dyr lå og slumrede. Feltstudier i Afrika viser dog, at dette ikke er nok til, at det kunne betale sig for et individ at bevæge sig rundt i varmen, når der også er sparsomt med vand. En anden forklaring kunne være den, at de tidlige hominider kunne rette sig op og skue ud over landskabet efter eventuelle fjender eller bytte. Dette kan menneskeaber imidlertid også for derefter at vende tilbage til en gang på alle fire. Så der er ingen grund til, at dette skulle være den drivende faktor for den naturlige selektion af bipedalisme.

I undersøgelsen af, hvorfor de tidlige hominider udviklede opretstående gang er det vigtigt at holde sig for øje, at denne faktisk er en ret langsom måde at komme omkring på; den virker klodset, kompliceret og ikke energibesparende i forhold til, hvordan de fleste pattedyr bevæger sig, men den må alligevel have været en fordel for disse tidlige hominider, for ellers ville eksperimentet være gået i sig selv og endt i en evolutionær blindgyde.

Flora og fauna

Lad os se på, hvad de hominide fossile fund og data fra den afrikanske flora kan sige om tidspunktet og kronologien for udviklingen af tobenet gang.

I sidste del af Miocæn, en geologisk periode, der strakte sig fra for 24 mio. til for 5 mio. år siden, skete der drastiske geologiske og klimatiske forandringer på kloden, som påvirkede den afrikanske flora og fauna. Man ser en generel tendens mod et køligere og tørrere klima præget af årstidsbestemte regnperioder. Dette bevirkede, at den oprindelige tropiske regnskov blev afløst af åbne skovområder og senere af næsten træløse græsstepper og savanne. Samtidig havde kontinentaldriften åbnet en bred dal ned gennem Afrika, Rift Valley, hvor hektisk vulkansk aktivitet dannede kontinentets i dag højeste bjerge. Derved blev de tidlige hominider opdelt i en befolkning, som forblev i det regnfulde Vestafrika og fortsatte deres liv i træerne, og en anden gruppe, som tilpassede sig livet på den åbne savanne.

Dentalmorfologi og føde

Samtidig med denne udvikling kan man observere en ændring i tandmorfologien mod en reduktion af hjørnetændernes størrelse og en forøgelse af tandemaljens tykkelse. Dette kunne tyde på en forandring henimod en mere alsidig føde, måske fra frugt, grønt og insekter over til kerner, nødder, frø, frugt og hårde plantedele som stængler, græsser og bark, der fordrer kindtændernes kværnende evner.

Fossile fund

Fossile fund tyder på, at tilpasningen til opret gang begyndte at finde sted for 5–8 millioner år siden, men hvad var den drivende kraft? I evolutionsbiologien opererer man med tre vigtige principper, kaldet »den selektive triade«: at forblive i live, at spise og reproducere sig. Når bipedalisme viste sig at være succesfuld, må den have betydet en forbedring for en eller flere af disse foreteelser.

Bipedalisme er ikke en mere effektiv måde at bevæge sig omkring på end på alle fire, og var det bestemt ikke i starten, så det gjorde ikke de tidlige hominider bedre i stand til at undslippe rovdyr eller løbe småt bytte ned. Satte bipedalisme så de tidlige hominider bedre i stand til at bære levedygtigt og hyppigere afkom? Ikke direkte, men måske indirekte. Faktisk har menne-

skets oprette gang medvirket, at fødselskanalen er blevet snævrere og krummere, hvorfor fødslen er forbundet med større komplikationer end hos f.eks. menneskeaber og andre pattedyr. Men opret gang har den enorme fordel, at den gør forlemmerne fri til anden brug, hvilket kunne være en fordel, når dele af flokken var ude i terrænet og søge efter mad; så kunne de effektivt bære føde hjem til de individer, som var blevet tilbage. Det, at hænderne så at sige blev løftet op fra jorden, gjorde også, at håndfladen kunne åbne sig en smule og tommelfingeren rykke ned på siden af hånden. Derved skabtes grundlaget for den »modstillede tommelfinger«, som stærkt forøgede fingrenes evne til at gribe små genstande og håndtere genstande.

Redskaber

Moderne studier af menneskeaber viser, at de betjener sig af forskellige redskaber, f.eks. strå til at udtage termitter med eller sten til at knække nødder med. De tidlige hominider havde de samme muligheder, men der synes ikke at være nogen sammenhæng mellem bipedalisme og udviklingen af stenredskaber. Bipedalisme begyndte for 5–8 millioner år siden, mens den tidligste flinteindustri, Olduwai-teknikken, regnes for at være 2,4 millioner år gammel. Den primære grund til at bipedalisme blev en succesfuld innovation, var, at den blev kombineret med en forandring i adfærd.

Den amerikanske palæoantropolog C. Owen Lovejoy har fremstillet det nok mest plausible scenario for, hvorfor bipedalisme opstod og blev en succes. En måde at sikre artens overlevelse på er ved intens yngelpleje; ikke nødvendigvis at sætte flere unger i verden, men at sørge for, at de, som bliver født, har større chance for at overleve. Det kunne ske ved, at der blev en opdeling mellem kønnene, så moderen primært plejede sit afkom og ikke brugte så meget tid på at søge efter føde. Derved blev hun og ungen ikke udsat for så stor fare fra rovdyr, og ungen kunne lære flere af moderens færdigheder. Hannen måtte derimod bringe kvalitetsføde hjem, måske i form af ådsler, og til dette var bipedalisme en selektiv fordel, da hænderne blev frie. Effekten af opdelingen i kønsroller blev den kraftige kønsdimorfisme, den anatomiske forskellighed mellem kønnene, som fossilerne viser. Den nye adfærd forandrede de tidlige hominiders sociale mønster, så interaktionerne imellem fik større betydning. En kombination af en forandring i reproduktiv og social adfærd samt anatomiske forandringer udgjorde altså en evolutionær fordel for de tidlige hominider.

Bipedalisme var det første skridt på vejen mod at blive anatomisk menneskelig. Den oprette gang forandrede rygsøjlen, hoften, lårknoglerne og knæene. Opret gang medvirkede, at brystkassen blev skudt mere frem, og hovedet blev hævet op på nakkehvirvlerne, så det kom fri af skuldrene. Dette havde en direkte indvirkning på udviklingen af halsens struktur samt mund- og næsehulrummets udseende og fik dermed også stor betydning for udviklingen af menneskelig tale (FLL & MOU).

Hjernen

Den menneskelige hjerne vejer ca. 1,3 kg. Den består af omkring 100 milliarder nerveceller (neuroner), ca. lige så mange kommunikative enheder som der er stjerner i Mælkevejen. Dette organ regulerer vores adfærd, følelser, bevægelser, kropsfunktioner, instinkter og ideer. Det fortolker alle impulser fra sanseorganerne og er sædet for hukommelsen. De seneste 2 millioner år af menneskets udviklingshistorie har hjernen været hovednøglen til vores arts succes, og skønt dens bløde væv ikke fossiliseres, kan man slutte sig til en del ud fra kraniekassens form og mærker efter arteriel/venal aktivitet på indersiden af skallen.

Mennesket har langtfra dyrerigets største hjerne; elefanter og hvalers hjerner er omtrent fire gange så store. Det kunne se ud til, at vores store kroppe har brug for store hjerner for at fungere, mens f.eks. nogle af de store dinosaurer havde hjerner på størrelse med tennisbolde, men kroppe på størrelse med busser. Man har endnu ikke til fulde forstået sammenhængen, men det ser ud til, at større hjerne for pattedyr betyder en højere intelligens. Sammenlignet med andre pattedyr har primater dog en relativt stor hjerne i forhold til kroppen, fordi alle primater har et højt udviklet stereoskopt farvesyn, hvilket kræver en vis hjernekapacitet. Aber, menneskeaber og mennesker har den relativt største hjerne hos noget landlevende dyr. Menneskets hjerne er dog enestående inden for dyreriget; den er omkring tre gange større end man skulle forvente for et pattedyr på vores størrelse, og tilsyneladende har denne morfologiske forandring fundet sted inden for de sidste 2 millioner år.

Hjernerumfanget betyder imidlertid ikke alt; hvad man så at sige fylder hulrummet ud med, har lige så stor betydning. På dette punkt er menneskets hjerne helt speciel. Højere intelligens og kognitive evner opstod ikke som direkte resultat af en forøgelse af hjernes rumfang, men fordi enkelte områder voksede betydeligt, mens andre bevarede ca. samme størrelse som

menneskeabernes. Hos mennesket er især cerebellum og neocortex forstørret, centre i hjernen, der har at gøre med muskelkontrol, balance, perception, indlæring og erindring. Sammenlignet med aber og australopitheciner er disse dele af hjernen omtrent 200 % større; til gengæld har vi nedsat lugtesans og ringere motoriske evner.

Neocortex er den del af pattedyrenes hjerne, der har udviklet sig senest; herfra styres alle højere hjernefunktioner såsom indlæring, bearbejdning og fortolkning af sanseimpulser. Den præfrontale cortex inkluderer sådanne regioner af hjernen som Brocas center og Wernickes center, begge områder, der har med sprog at gøre.

Det vides ikke, hvorfor den menneskelige hjerne begyndte at forandre sig, og hvilke kræfter der drev den hastige morfologi frem, men det er sikkert, at den var en enorm fordel med en positiv indvirkning på naturlig udvælgelse.

Studier af kranieskaller viser, at hjernens rumfang midt i den geologiske periode Pleistocæn (fra for 2 millioner til for 700.000 år siden) voksede fra ca. 440 cm³ til omkring 900 cm³, altså mere end en fordobling. Væksten påvirkede primært kraniets forreste del (frontalbenet) samt bagkraniet (occipitalbenet). Den største forøgelse af hjernens rumfang fra ca. 900 cm³ til 1300–1700 cm³ fandt imidlertid sted i løbet af øvre Pleistocæn (fra for 500.000 til for 100.000 år siden), hvor *Homo erectus* opstod. Denne eksplosive vækst betegnes som den mest radikale anatomiske forandring iagttaget blandt pattedyr.

Der har været fremsat en del teorier om, hvorfor denne forøgelse af hjernekapaciteten fandt sted. Den mest plausible er nok, at en forandring i kosten fra frugt og grønt (frugtivor) over til en mere alsidig diæt indeholdende kød (omnivor) havde en gunstig effekt på forøgelsen af først kropsstørrelsen og senere hjernen. Men hjernen voksede ikke blot som når man blæser en ballon op; alle dele svulmede ikke lige meget op, og naturlig selektion favoriserede de individer, hvis neocortex (hjernebark) voksede mest. (FLL)

Hvis man vil forstå, hvorfor denne vækst af bestemte dele af hjernen havde en positiv effekt, må man studere hjerneregionerne og deres funktioner.

Hjernens opbygning ligner strukturen i et løg. Dybest inde ligger de ældste dele, hvorefter lag på lag pakkes udenom. Desuden deles hjernen i to symmetriske dele kaldet de cerebrale hemisfærer samt to lag, en ydre og en indre hjerne (gråt og hvidt nervevæv). Inderst i hjernen ligger thalamus og hypothalamus samt et område kaldet basale nuclei. Thalamus har at gøre med nerveinput fra huden, særlige sanser og indre organer, især fra mave-

regionen. Hypothalamus styrer det endocrine system, kirtelfunktioner, sult og tørst, kropstemperatur og hjerte-blodkarsystemet. Basale nuclei regulerer kropsbevægelser. Andre dele af den dybereliggende hjerne kontrollerer hjertet, respiration, blodtryk, hoste, opkastningsrefleksen og synkereflexen. Disse er alle funktioner, der ikke eller kun delvist er underlagt viljens kontrol. Hjernens ydre strukturer har en ganske anderledes beskaffenhed. Forskellige områder i hjernebarken (cortex) har at gøre med syn-, smags- og lugtesansen, høresansen, balance, hændernes motorik, generel viljebestemt bevægelse, tale, indlæring og organisering af information samt hukommelse.

Brocas og Wernickes centre

Forskellige former for scanningsmetoder kan hjælpe med til at bestemme, hvilke dele af hjernen der har øget blodgennemstrømning og derfor er aktive under forskellige opgaver. En anden måde, hvorpå man kan få et indblik i hjernens organisation og struktur, er ved at studere patienter med skader på hjernen og de effekter, det har på deres fysiske og kognitive evner.

I 1861 demonstrerede den franske kirurg Paul Broca, at skader på den forreste del af venstre hemisfære (hjernehalvdel) resulterede i afasi, delvis eller total mangel på evnen til at producere artikuleret tale. Denne del af hjernen blev derfor kaldt Brocas center. Området ligger tæt op ad den del af hjernen, som styrer kroppens motorik, koordineret bevægelse af arme og ben, så det er derfor ikke underligt, at læsioner i Brocas center skaber talebesvær. Men patienter med skade på Brocas center udviser også agrammatisk tale, hvilket man ikke skulle forvente ved skade på et område, der primært har med bevægelseskontrol at gøre.

Skader på andre dele af hjernen, som f.eks. den midterste og bageste del af venstre hemisfære, resulterer i problemer med at opfatte artikuleret tale. Dette område kaldes Wernickes center efter den tyske neurolog Carl Wernicke, som i 1874 beskrev de relaterede symptomer. Wernickes center er forbundet med den auditive del (Heschels center) dybere i den temporale fold. Det er derfor ikke overraskende, at læsioner i Wernickes center resulterer i problemer med at opfatte tale, og ikke med produktionen som ved Brocas afasi. Men Wernickes afasi påvirker ikke kun auditiv perception; patienterne lider også af semantisk anomik, manglende evne til at genkalde sig ord.

Det ser altså ud til, at læsioner i Brocas og Wernickes centre foruden de primære symptomer også udvikler sekundære vanskeligheder. Så måske er det ikke er muligt at inddele hjernen i helt afgrænsede centre med hver sin

specifikke funktion, eller måske er de forskellige centres beskaffenhed i hvert fald mere kompliceret end man traditionelt har troet. Det er dog hævet over enhver tvivl, at de to områder Brocas og Wernickes centre er essentielle for udviklingen og produktionen af menneskeligt sprog.

Arteriers og veners asymmetri

Tilstedeværelsen af disse to områder kan ikke direkte påvises ud fra fossiler, da hjernevæv ikke bevares, men indirekte kan man danne sig en idé om, hvordan hjernens struktur så ud og udviklede sig ved at studere spor af arterier og vener på indersiden af kraniekassen fra de tidlige hominider. Hos det moderne menneske danner hjernes blodforsyning et tæt netværk, der nærer og dræner nervevævet. Unikt blandt alle dyr synes det moderne menneske dog at have en vis asymmetri i blodtilstrømningen til dele af hjernen, således at venstre hemisfære har et mere udbygget netværk og derfor højere aktivitet. På et tidspunkt i menneskets udvikling, mens hjernerumfanget voksede, reorganiserede blodstrømmen til dele af hjernen sig også. Hos australopithecinerne ser man ingen tegn på denne asymmetri hos vener og arterier, så deres hjerne voksede nok kun en anelse i forhold til forøgelsen af kropsstørrelsen. Favoriseringen af centre i hjernebarken var i hvert fald ikke begyndt endnu.

Med de første individer af slægten Homo ser man en tendens til asymmetri med en bedre distribution af blod til hele venstre hjernehalvdel. Udviklingen fra arkaiske mennesketyper som neandertalerne til det moderne menneske går i retning af en favorisering af områder omkring venstre hemisfære, især Brocas og Wernickes centre. Ved begyndelsen af Neolitikum (ca. 10.000 f.Kr.) finder man for første gang en helt moderne struktur af vener og arterier hos mennesket. Hvis dette hænger sammen med begyndelsen på det moderne sprogs opståen, er det en relativt sen dato. Roger Saban, som står bag denne teori, tolker dog også en periode med især øget blodtilførsel til området omkring Brocas center, som havde med muskelkontrol og motorik at gøre, som et tegn på, at forløberen for artikuleret tale var gestikulation, og at sproget derfor først opstod i forbindelse med neolitiseringsprocessen og opfindelsen af tidlige skriftsystemer. (GIOSS)

Hjernen er uden tvivl det vigtigste organ til forståelsen af, hvorfor og hvordan det moderne menneske opstod, men vores viden om, hvordan den fungerer, er ikke komplet. Den meningeale venes asymmetri kan give os en idé om, hvornår udviklingen af visse dele af hjernen begyndte, men den helt

konkrete effekt kan vi kun gisne om. Hjernen er et højest plastisk organ; hvis en del skades, kan andre dele tage over eller passive dele tages i brug.

Et eksempel på hjernens ekstreme alsidighed finder man ved visse patienter, der lider af sygdommen hydrocephalesi, vand i hovedet, hvor hjernevæskens cirkulation er hæmmet. Dette opbygger et hydraulisk pres, der i nogle tilfælde kan være så kraftigt, at hjernen ikke kan vokse og udvikle sig normalt. Man skulle forvente, at det ville resultere i et individ blottet for sprog og højere kognitive evner, men det er ikke altid tilfældet. En sag fra USA 1980 viser, at en person med en IQ på 126 og en BA i matematik stort set ikke havde en hjernebark. En scanning af hans hjerne viste, at i stedet for de normale 4,5 cm gråt hjernevæv, der danner cortex, var der et lag på kun få millimeter, mens resten var cerebrospinal væske. Alle de dybere dele af hjernen var dog normalt udviklede (BEL). Dette eksempel viser, at det kan have været muligt for tidligere sapiente mennesketyper at have et artikuleret sprog, selvom den arterielle og venelle struktur ikke var helt færdigudviklet, da det jo er tydeligt, at en person helt uden disse strukturer kan besidde menneskelig tale og intelligens. Det menneskelige sprog kan altså være opstået længe før Neolitikum.

Vi kan konkludere, at menneskets udvikling begyndte med en forandring i reproduktiv og social adfærd, hvilket begunstigede tobenet gang og en forandring af føden. Overgangen fra frungivor til omnivor fødeindtagelse muliggjorde en større kropsvækst og dermed en svag forøgelse af hjernerumfanget. Efter en lang periode med stilstand kom det næste skridt på vej mod udviklingen af det moderne anatomiske og tænkende menneske; hjernen begyndte at reorganisere blodstrømmen til særlige dele, der voksede kraftigt – dele, som er forbundet med sprog og kognitive evner.

Hals- og hovedregionens anatomi og fysiologi

Menneskelig tale produceres ved, at luft presses forbi stemmelæberne i halsen. Muskelkontraktion omkring stemmebåndet gør, at dette skiftevis spændes og slappes, hvilket åbner og lukker for luftstrømmens passage, så små puf eller stød af luft sendes op gennem larynx, halsen, til pharynx, mund- og næsehulrummet. Her modificeres luftstrømmen til lyd ved hjælp af tungen, ganen, næsehulrummet og læberne. Det er her, lydenes kvalitative egenskaber dannes, men ikke de kvantitative.

Faktisk produceres enhver form for artikulation sådan både hos mennesker og dyr. Hvis man derfor rekonstruerer den menneskelige supralaryngale tragt, dvs. området fra luftrøret og opefter, kan man få en idé om, hvornår det register af fonemer, som kendes fra sprog i dag var muligt at producere. Sammenligner man f.eks. den supralaryngale tragt fra en hund, en hest og en menneskeabe med en fra et menneske, springer tydelige forskelle i øjnene. Den overordnede form synes at være mere langstrakt ved hund og hest, knap så udtalt ved menneskeaben, og hos mennesket ser der ud til at have været en kraftig reduktion af »snuden« eller »mulen«. Dyr som heste og hunde besidder altså et mere langstrakt underansigt og kæbeparti med plads til tænder og en tunge, der strækker sig fra mundhulrummet en anelse ned bag i svelget. Hos de fleste pattedyr sidder epiglottis, en flap af brusks ved tungeroden, der dækker åbningen af luftrøret idet man synker, så mad og væske ikke rinder ned i lungerne og forårsager kvælning, forholdsvis højt oppe i halsen, mens den hos mennesker sidder relativt lavt i struben – ud for 5. og 6. nakkehvirvel.

Placeringen af epiglottis gør, at pattedyr kan die og ånde samtidigt. Dette er også en evne, menneskespædbørn besidder, men den mistes ved 3-månedersalderen, hvor struben synker ned på plads ud for 6. nakkehvirvel. Strubens placering hos mennesker giver bedre artikulationsmuligheder, men en øget risiko for kvælning. Denne artsspecifikke tilpasning muliggør altså menneskelig tale og danner den anatomiske forudsætning for et artikuleret sprog.

Fossile fund

Studier af fossiler siger noget om, hvornår halsens og underansigtets anatomi var parat til at kunne producere artikuleret tale, men det behøver nødvendigvis ikke betyde, at et fossileret individ har besiddet et artikuleret sprog, hvis blot det udviser en supralaryngal struktur, der befinder sig inden for de anatomiske rammer, som skal til for at artikuleret tale kan produceres. Men det var en fysisk mulighed.

Ser man på australopitheciner, bemærker man straks strubens høje placering i halsen. Mundhulrummet er langstrakt og næsehulrummet relativt stort i forhold til et moderne menneskes. Denne slægt af hominider besad altså ikke de fysiske muligheder for artikuleret tale, skønt de selvfølgelig kunne producere de samme lyde som nulevende menneskeaber.

Fossiler fra *Homo habilis* viser en struktur, der begynder at forandre sig i retning det moderne menneskes. Men struben sidder stadig højt, selvom mund- og næsehulrum er mindre langstrakt. Hos *Homo erectus* ser pharynx forholdsvis moderne ud, og struben har begyndt sin vandring ned mod 6. nakkehvirvel, men det er stadig ikke nok til at kunne producere den variation af fonemer, man finder ved menneskelig tale. Ved de arkaiske sapiente mennesketyper som neandertaleren og Heidelbergmennesket ser man et næsten fuldt moderne skelet og kranium. Men deres supralaryngale tragt kunne stadig ikke producere artikuleret tale, der svarer til moderne sprog. Det behøver dog ikke betyde, at de ikke har haft et sprog; det har blot haft en anden beskaffenhed, et spektrum af lyde, der kunne produceres inden for deres anatomiske rammer. Neandertaleren havde altså stadig en højtsiddende strube, selvom strukturen var fuldt ud moderne.

Fra for 150.000 til 100.000 år siden finder man fossiler af *Homo sapiens sapiens* med en fuldt ud moderne vokaltragt og en lavtsiddende strube. Disse individer havde den fysiske mulighed for at producere fonemer svarende til moderne sprog, men om de gjorde det, vides ikke. Sandsynligvis begyndte det med en periode af langsom udvikling, der accelererede i kraft af den positive effekt, et nuanceret sprog har på naturlig selektion.

Man kan altså konkludere ud fra studier af den supralaryngale vokaltragt, at muligheden for produktion af menneskelig tale synes at have været til stede fra for 150.000 til for 100.000 år siden. Andre mennesketyper som *Homo erectus* og neandertaleren besad ikke de fysiske muligheder for at producere de fonemer, som det moderne menneske benytter, men de var fuldt ud i stand til at producere en lang række andre lyde (BEL & GLOSS).

Det menneskelige sprogs opståen og udvikling

Homo sapiens, det moderne menneske, opstod i Afrika for ca. 150.000 år siden. I løbet af få årtusinder spredte det sig til resten af kontinentet fra syd til nord, og for ca. 100.000 år siden vandrede det ind i Levanten, den første migration fra menneskets oprindelsessted i Afrika. Efter en lang periode med stilstand spredte mennesket sig for ca. 50.000 år siden i en ny bølge fra Levanten videre ind i Mellemøsten, Eurasien, Asien, Ny Guinea og Australien. Sidste del af menneskets spredning på kloden fandt sted ca. 35.000 f.Kr. med befolkningen af de amerikanske kontinenter og Oceanien. Afdækningen af

dette migrationsmønster bygger på genetiske, arkæologiske og lingvistiske data.

Genetiske data

Alle mennesker på kloden tilhører den samme art, men racemæssigt er vi vidt forskellige. Den variation, der findes blandt folk, hvad angår hudfarve, hår, øjne, kropsform og kraniedimensioner skyldes spredningen af populationer i forhistorisk tid. Grundlaget for denne racedimorfisme skyldes den isolation, der fandt sted af de tre store befolkningsgrupper fra for 100.000 til 45.000 år siden.

Dannelsen af slægter, arter og racer kan ske på to måder. Ved *anagenese* bliver en art gradvist forandret med tiden, så den til sidst er så fjernt fra sin oprindelse, at der er opstået en reproduktiv artsbarriere. Denne udvikling karakteriseres ved en kontinuerlig transformation, hvor det er svært at se den klare afgrænsning i de fossile data. Ved *kladogenese* bliver en population isoleret fra den oprindelige befolkning. De to geografisk og genetisk adskilte populationer kan herefter udvikle sig forskelligt under indflydelse af naturlig selektion, så der til sidst er opstået en reproduktiv barriere, og der er tale om to nye arter. Racebegrebet udvikler sig på samme vis, bortset fra at der aldrig opstår en reproduktiv barriere – på grund af genetisk drift eller fordi tidsperspektivet er for kort.

Man opdeler Jordens nulevende befolkning i tre etniske hovedgrupper, negroider, kaukasoider og mongolider. Disse tre grupper er opstået ved kladogenese i perioden fra for 100.000 til for 45.000 år siden. Den primære isolation af den menneskelige population fandt sted under sidste istid, hvor store dele af det eurasiske kontinent var dækket af is. Himalaya- og Altajbjergkæderne delte landmasserne op i tre regioner, der skabte betingelserne for udviklingen af kaukasoiderne i vest, mongoliderne i øst og negroiderne i syd. To sekundære isolationer synes at være foregået dels i Australien, da landbroen til Asien forsvandt i slutningen af istiden, dels lidt senere på de amerikanske kontinenter.

Små grupper af palæolitisk folkeslag menes at have overlevet fra denne primære isolation. Det drejer sig om baskerne i Europa, folkeslag i Kaukasus, nilo-sahariske folk samt austriske og australske folk. Det virker ikke usandsynligt, at de har overlevet i fjerne afkroge af verden eller i bjergrige egne.

Den sidste store migrationsbølge fandt sted efter slutningen af istiden ved overgangen til Neolitikum for ca. 10.000 år siden. Det var i forbindelse

med denne spredning, at de moderne etniske undergrupper opnåede deres nuværende udbredelse. Den vigtigste årsag til denne spredning menes at være udbredelsen af agerbruget fra Levanten ved gradvis fortrængning af den oprindelige palæolitiske befolkning eller langsom assimilation, hvor den oprindelige befolkning overtager de nye folks levevis og kultur. (MOU)

Arkæologiske data

Når vi taler om moderne mennesker, tænker vi på de egenskaber, der adskiller os fra andre levende væsener og tidligere hominider, nemlig vores høje intelligens, vores sprog, vores æstetiske og kunstneriske sans samt vores arts evne til at skabe et kulturelt miljø, der til dels virker stærkere end naturlig selektion. Men hvornår opstod disse evner? Arkæologiske fund tyder på, at fuldt udviklede menneskelige evner opstod med det moderne menneske *Homo sapiens sapiens*.

Det er også almindeligt antaget, at anatomiske forandringer forudgås af adfærdsmæssige forandringer, men da adfærd ikke fossiliseres, bygger man primært studierne på hårde data som knogler, tænder og stenredskaber samt komparative studier af nulevende primater.

De ældste fund af redskaber stammer fra for 2,4 millioner år siden og består af simple håndøkser. Denne industri kaldes Olduwai efter den kløft i Tanzania, hvor den først blev opdaget. Olduwai-redskaberne er en anelse mere udviklede end dem, nulevende primater bruger i naturen, men de er set skabt og brugt under kunstige omstændigheder i et menneskeskabt miljø af primater, der har levet hele deres liv i menneskeligt selskab.

Den næste distinktive industri stammer fra for 1,4 millioner år siden og kaldes Acheuléen. Der er her tale om en produktionsteknik, der langt overgår den, de nulevende primater mestrer. Opfindelsen af Acheuléen falder sammen med spredningen af *Homo erectus* fra Afrika ind i Mellemøsten og Asien. De fleste forskere antager, at det sammen med brugen af ild ligefrem var denne innovation, der førte til en befolkningsspredning. Acheuléen-industrien indikerer et spring i menneskets udvikling og grad af intelligens samt kognitive evner. For omkring 200.000 år siden opstår en ny industri kaldet Moustérien. På mange måder er det en videreudvikling af Acheuléen-industrien, og de to teknikker eksisterede side om side i mange tusinde år. Man forbinder ofte Moustérien-industrien med neandertalerne i Europa, men i Mellemøsten produceres den også af tidlige *Homo sapiens*-

typer. Moustérien-industriens komplicerede produktionsteknikker antyder en næsten moderne intelligens.

Ved begyndelsen af Øvre palæolitikum for ca. 45.000 år siden eksploderer udviklingen af stenredskaber. Redskaberne bliver mere funktionsspecifikke, komplicerede og mangfoldige. Den tidligste af disse redskabsindustrier kaldes Aurignacien efter Aurignac i Pyrenæerne, hvor den første gang blev fundet. Selv om Aurignacien dækker et enormt geografisk område fra Vesteuropa over Mellemøsten og Nordafrika til Eurasien, synes den at være forholdsvis ensartet. Den kendetegnes ved smukke stenredskaber i form af knivsblade, skrabere, benspidsler, elfenben og tandperler samt små kvindefiguriner.

Sammen med Aurignacien-industrien finder man et væld af sekundære beviser på, at mennesket har opnået en fuldt udviklet intelligens. Redskaberne ligner dem, der bliver produceret af moderne befolkninger kloden over. Kunst og kultur blomstrer og opnår inden for kort tid geografiske særegenheder. I Europa produceres fantastiske hulemalerier, og fra hele det aurignaciske kulturområde finder man dekorerede redskaber, smykker, figuriner og spor af okker til bemaling og rituel brug. Ved slutningen af Istiden ved begyndelsen af Neolitikum for ca. 12.000 år siden begynder agerdyrkningens tidsalder, og mennesket indtræder i en ny epoke af dets udvikling socialt og kulturelt. (MOU & FLL)

Lingvistiske data

Biologisk og lingvistisk udvikling synes at dele visse fælles træk. Genetiske forandringer kan ske enten ved anagenese eller kladogenese; det samme ser ud til at være gældende for sproglige forandringer. En forskergruppe ledet af den italienske genetiker Luigi Cavalli-Sforza udviklede i 1988 på baggrund af genetisk og arkæologisk materiale en teori, der også omfattede lingvistiske data, og de kom frem til, at der måtte være en vis samhørighed mellem de genetiske og lingvistiske data.

På kloden tales der i dag mere end 6000 sprog, som inddeles i ca. 45 sprogfamilier, af hvilke den bedst udforskede er den indoeuropæiske. Tilhængerne af Out of Africa-teorien antager, at det moderne menneske er opstået engang i Afrika og herfra har spredt sig ud til resten af verden. Ligeledes skulle det oprindelige sprog være opstået én gang og bredt sig med denne migrationsbølge. Tilhængerne af den multiregionale teori mener derimod, at Homo sapiens opstod flere steder på kloden fra tidligere mennesketyper,

og at verdens sprog derfor konstituerer et virvar af sprogfamilier uden oprindelig forbindelse med hinanden. Arkæologiske og genetiske data taler for Out of Africa-teorien hvad angår menneskets biologiske evolution, og lingvistiske data underbygger, at alverdens sprog synes at have en fælles oprindelse (MOU).

Sprogvidenskaben opstiller to modeller for udviklingen af de moderne sprogfamilier: monogenese og polygenese. Monogenese vil sige, at sprogene har en fælles oprindelse og har udviklet sig efter stamtræsmodellen. Polygenese betyder, at verdens tungemål har haft flere udgangspunkter, så den variation vi ser i dag skyldes flere sidestillede stamtræer med overlapninger og indfletninger. En tredje mulighed kunne være monogenetisk polygenese: det forudsætter en fælles oprindelse, der herefter forgrener sig, og at en af disse forgreninger bliver til et stamtræ, der yderligere opsplittes, mens andre grene forsvinder og uddør. Monogenetisk polygenese passer bedst med Out of Africa-teorien, som de fleste antropologer holder sig til.

Der eksisterer altså betydelige paralleliteter mellem den genetiske og den sproglige udvikling. En særlig teori er udviklet for at imødekomme de problemer, der synes at opstå, når man betragter spredningen og udkrystalliseringen af de sprogfamilier, der har passeret gennem snævre geografiske områder såsom landbroer eller bjergrige områder. Denne teori kaldes »flaskehals teorien« og blev oprindeligt udviklet i forbindelse med spørgsmålet om befolkningen af Den Nye Verden. Hermed forstås i første omgang Amerika, men også Australien og Oceanien.

På baggrund af genetiske, arkæologiske og lingvistiske data virker det mest sandsynligt, at det moderne menneskelige sprog er opstået én gang (monogenese) sammen med fremkomsten af det moderne anatomiske og sociokulturelle menneske. Efter en kort udviklingsperiode har det så bredt sig via Levanten til Eurasien. På grund af klimatiske omstændigheder er de tre geografiske og lingvistiske områder blevet isoleret (kladogenese), og de tre etniske hovedgrupper opstår: negroider, kaukasoider og mongolider. Herefter begynder den aurignasiske kulturspredning, der danner grundlaget for det palæolitiske sproglige og befolkningsmæssige substrat som f.eks. nilo-saharisk og khoisan samt den såkaldte dene-kaukasiske gruppe med bl.a. baskisk, de nordkaukasiske sprog, hurritisk og urartæisk, burushaski, de jensejiske sprog, de sino-tibetanske sprog og na-dene-sprogene, der menes at have spredt sig fra 40.000 til 15.000 f.Kr. og arkæologisk kendetegnes ved aurignasiske fund. Den anden superfamilie kaldes nostratisk og menes at være blevet udbredt fra omkring 12.000 f.Kr.; den omfatter bl.a. indoeuro-

pæisk, uralsk, altaisk, dravidisk, kartvelsk og afroasiatisk og kendetegnes ved mesolitiske fund.

Konklusion

Menneskets evolution begyndte med en tilstand af kladogenese, hvor geologiske og klimatiske forandringer isolerede en subpopulation af menneskeaber fra det oprindelige fylum. Dette bevirkede en forandring i adfærd, hvor nye fødeemner og måder at skaffe føden på blev udforsket. Den mest succesfulde viste sig at være den, hvor arbejdsfordelingen blev delt mellem individerne i gruppen, således at hannerne bragte kvalitetsføde hjem, mens hunnerne tog sig af spædbørnspleje. Naturlig udvælgelse begunstigede individer, der kunne gå på to ben, da det satte deres forlemmer fri til at bære mad hjem til gruppen. Den omnivore føde muliggjorde en forøgelse af kropsstørrelsen og hjernens rumfang, mens de nye sociale strukturer udfordrede hominidernes kommunikative færdigheder. Således begunstigede naturlig udvælgelse de individer, hvis vækst af neocortex var størst. Den oprettede gang havde også forandret overkroppens udseende, så halsen blev mere langstrakt og gjorde sig fri af skuldrene. Forandringer i føden med reduktion af hjørnetænder til følge gav en mindre prægnant, men måske fremskudt underkæbe, hvilket sammen med forandringerne af halsen gav mulighed for større artikulationsevne. Hos australopithecinerne gav dette sig måske udtryk i en mere nuanceret form for verbal kommunikation, dog uden at det kan kaldes sprog. Måske betjente australopithecinerne sig ligesom moderne primater af advarselsskrik, der tilkendegav, om faren kom fra luften, fra træerne eller jorden, blot i en mere kompleks form. Ved begyndelsen af de egentlige mennesketypers opståen ser vi tegn på primitiv redskabsbrug. Hjernens rumfang voksede, og en svag asymmetri af blodforsyningen i cortex begyndte. *Homo habilis* havde sandsynligvis ikke et sprog; hjernen og halsen var ikke udviklet nok. Men de var måske på et forstadium til et primitivt sprog.

Homo erectus spredte sig som den første hominid ud af Afrika. At dette kunne ske tolkes af nogle som bevis på, at de besad sprog. Det er nok sandt, at denne migration krævede større kognitive færdigheder og bedre teknisk kunnen, og at indtrængen i køliger områder fordrede beherskelse af ildens brug. Men hjernen og halsen hos *Homo erectus* er ikke tilstrækkeligt udviklet til, at et fuldt moderne sprog kan have eksisteret. Måske kunne *Homo erectus* bruge enkelte ord og gestikulation til at beskrive sine omgivelser, el-

ler konstruktioner som »mor...mælk«, der ikke skelner mellem betydninger som ›mor har mælken‹ og ›mor, jeg vil have mælk‹. Dette forandres med Homo sapiens' opståen. Tilsyneladende er hjernen på mange punkter udviklet tidligere end larynx og farynx, så neandertalmennesket og andre tidlige sapienter besad nok de kognitive evner, men ikke de fysiologiske muligheder for at producere talesprog. Deres strube sad stadig for højt i halsen, til at der var plads til en nuanceret artikulation. Men deres kommunikative mentale færdigheder kan have fundet udtryk på anden vis, f.eks. ved tale, der blot har lydt væsentligt anderledes end det, vi kender fra moderne sprog, måske mere nasalt, eller ved nuanceret gestikulation og pantomime. Fra ca. 150.000 f.Kr. finder man fossiler fra Homo sapiens sapiens, det anatomisk moderne menneske. Når man bruger udtrykket »anatomisk moderne«, er det fordi disse individer, skønt de ser anatomisk moderne ud, stadig havde en lang kontinuerlig sociokulturel udvikling i vente. Reorganisering af den meningeale vene synes at være det sidste, der falder på plads, men den palæolitisk eksplosion af kunst og kultur omkring 50.000 f.Kr. synes at antyde, at sproget og menneskets kognitive evner var fuldt udviklede allerede på dette tidspunkt. Det moderne menneskelige sprog må altså være udviklet fra for ca. 150.000 år siden frem til for ca. 50.000 år siden. Dene-kaukasiske sprog fra omkring 45.000 f.Kr. er således det ældste vidnesbyrd vi har om tidlige sprogs udseende. På baggrund af lingvistiske analyser af børns sprogindlæring og primatologi kan man måske danne sig en idé om, hvilke komponenter et tidligere sprog kan have bestået af, men det er i høj grad (interessante) spekulationer.

Menneskets kommunikative færdigheder var en af de drivende kræfter i artens evolution, og sproget synes at have affødt en eksplosion af andre færdigheder. Sprog besiddes af alle folkeslag på kloden; alle individer har evnen til at lære det. Sprog hænger sammen med intelligens, men synes også at bestå, hvor ingen eller kun ringe bevidsthed findes, som hos sindslidende. Det ser ud til at ligge til vores natur, i vores gener som en medfødt gave fra vores forhistorie og vil sandsynligvis være med os i al fremtid.

Litteratur

- BEL = Philip Lieberman, *The Biology and Evolution of Language*. Harvard 1984.
 FLL = Donald Johanson & Blake Edgar, *From Lucy to Language*. London 1996.

GLOSS = Eric de Grotier (red.), *Glossogenetics, the Origin and Evolution of Language*. Paris 1983.

MOU = Peter K. A. Jensen, *Menneskets oprindelse og udvikling*. København 1996.

Das dorische *τέτορες* in der epischen Tradition

George Hinge

1 Die Sprache des griechischen Epos gilt zunächst als ionisch mit einem gewissen Zuschuss des äolischen Nachbardialektes, wozu gewisse Forscher ein sogenanntes achäisches Substrat hinzufügen wollen. Der herkömmlichen Meinung nach weisen die homerischen Epen dagegen vom dorischen Dialekt keine Spuren auf, was mit der traditionellen Annahme gut übereinstimmt, dass der dorische Dialekt ein später Eindringling sei.

Nur Hesiods Variante der epischen Sprache richtet sich wegen des außerordentlichen Ansehens der homerischen Epen nach deren Idiom ein, soll aber gewisse westgriechische Züge bieten, die auf eine festländische, von der homerischen grundsätzlich unterschiedliche Tradition hinweisen sollen.

Man hat darauf aufmerksam gemacht, wie die Formelmodifikation und die Spracherneuerung von Homer über Hesiod bis zu den Hymnen allmählich zunehmen.¹ Pavese hebt hervor, dass die zunehmende Modifikation nicht den Verfall des Epos, sondern eher seine Lebendigkeit bis in das 5. Jahrhundert bezeugt. Ein Teil der epischen Variation führt er aber auf zwei seit der mykenischen Epoche zwar parallele, aber immerhin unabhängige Dichtungstraditionen zurück.²

Hesiods festländische Sprachmerkmale sind aber m. E. zu wenig, um eine unabhängige Tradition beweisen zu können. Es handelt sich vielmehr um Umgestaltungen einer grundsätzlich einheitlichen, im kleinasiatischen Boden hervorgewachsenen Dichtersprache.³ Die wenigen Dorismen sind deswegen eher als Formelmodifikationen (und Formelemanzipationen) zu betrachten, die zwar mit den westgriechischen Dialekten übereinstimmen und schließlich ihrem Vorbild folgten, aber nichtsdestoweniger aufgrund

1 A. Hoekstra, *The sub-epic stage of the oral tradition*, Amsterdam 1969; R. Janko, *Homer, Hesiod and the Hymns: diachronic development in epic tradition*. Cambridge 1982.

2 C. O. Pavese, *Tradizioni e generi poetici della Grecia arcaica*, Roma 1972.

3 Diese Dichtersprache habe ich auch in meiner noch nicht veröffentlichten Doktorarbeit *Die Sprache Alkmans: Textgeschichte und Sprachgeschichte*, Århus 2001, für die archaische Melik belegen wollen.

desselben Sprachsystems zu erklären sind, aus dem auch die homerischen Epen erschöpft worden sind.

Die meisten von Hesiods angeblich westgriechischen Spracherscheinungen sind in der Tat nicht besonders westgriechisch (so die 3. Plural ἦν, ἔδον, der Genitiv Plural auf -ᾶν, der Akkusativ Plural auf -ᾶς der 1. Deklination).⁴ Eine Sonderstellung nimmt aber das Zahlwort τέτορες ein, das uns einmal bei Hesiod begegnet. Die Form ist ohne Zweifel dorisch, denn sie ist auf dorischem Boden sowohl literarisch (Epicharm Fr. 147.2 + .3 Kassel/Austin) als auch inschriftlich (z. B. mehrmals auf den herakleischen Tafeln) belegt. Von vornherein lässt sich ihr Dasein im Hesiodkorpus auf drei Weisen erklären:

- i Es hat sowohl eine besondere äolische als auch eine besondere dorische Dichtungstradition gegeben, deren Formeln gemäß der Art des Dialektes über kurz gemessenes πίσυρες bzw. τέτορες verfügten. Die dorische Tradition ist nachträglich bei Hesiod, die äolische aber zum Teil bei Homer einverleibt.
- ii Das einheitliche Epos hat immer Formeln gekannt, in denen die erste Silbe des Zahlwortes τέσσαρες kurz gemessen wurde. Die tatsächliche Verwirklichung als πίσυρες bzw. τέτορες ist aber sekundär und schreibt sich auf das Vorbild der gegenwärtigen Nachbardialekte zurück.
- iii Das ionisch etablierte Epos variiert die alten lang gemessenen Formen mit neuen kurzen Messungen, deren unterschiedliche Verwirklichungen aus gegenwärtigen Nachbardialekten entlehnt worden sind.

2 Schauen wir zuerst alle epischen Beispiele für das Zahlwort τέσσαρες und seine Varianten näher an, damit wir das Urteil auf festem Boden fällen können.

Am häufigsten steht τέσσαρες an erster Versstelle und gern im Enjambement zu lesen:

<i>Il.</i> 11.634	<i>τέσσαρ' ἔσαν, δοιαὶ δὲ πελειάδες ἀμφὶς ἕκαστον</i>
<i>Il.</i> 11.699	<i>τέσσαρες ἀθλοφόροι ἵπποι αὐτοῖσιν ὄχεσφιν</i>
<i>Il.</i> 18.578	<i>τέσσαρες, ἐννέα δέ σφι κύνες πόδας ἀργοὶ ἔποντο</i>
<i>Od.</i> 4.436	<i>τέσσαρα φωκάων ἐκ πόντου δέρματ' ἐνεῖκε</i>
<i>Od.</i> 9.335	<i>τέσσαρες, αὐτὰρ ἐγὼ πεμπτός μετὰ τοῖσιν ἐλέγμην</i>

4 Vgl. A. Morpurgo Davies, ›Doric‹ features in the language of Hesiod, *Glotta* 42 (1964): 138–165; J. L. García Ramón, En torno a los elementos dialectales en Hesiodo, *Cuadernos de Filología Clásica* 11 (1976): 523–543.

- Od. 10.349 *τέσσαρες, αἱ οἱ δῶμα κατὰ δρήστειραι ἔασι*
 Od. 14.22 *τέσσαρες, οὓς ἔθρεψε συβώτης ὄρχαμος ἀνδρῶν*
 Od. 22.204 *τέσσαρες, οἱ δ' ἔντοσθε δόμων πολέες τε καὶ ἐσθλοί*
 Od. 24.279 *τέσσαρας εἰδαλίμας, ἅς ἤθελεν αὐτὸς ἐλέσθαι*
 Od. 24.497 *τέσσαρες ἀμφ' Ὀδυσῆα, ἐξ δ' υἱεῖς οἱ Δολίοιο*
 H. Dem. 2.108 *τέσσαρες, ὥστε θεαί, κουρήιον ἄνθος ἔχουσαι*
 H. Herm. 4.195 *τέσσαρες, ἥύτε φῶτες, ὁμόφρονες· οἱ μὲν ἔλειφθεν*

Gelegentlich füllt es jedoch den zweiten Fuß des Hexameters aus:

- Il. 2.618 *τῶν αὖ τέσσαρες ἄρχοι ἔσαν, δέκα δ' ἀνδρὶ ἐκάστωι*
 Il. 5.271 *τοὺς μὲν τέσσαρας αὐτὸς ἔχων ἀτίταλλ' ἐπὶ φάτνηι*
 Il. 23.268 *καλὸν τέσσαρα μέτρα κεχανδότα λευκὸν ἔτ' αὐτως*
 Od. 22.110 *ἔνθεν τέσσαρα μὲν σάκε' εἴλετο δούρατα δ' ὀκτώ*

In Zusammensetzungen jedoch entweder den zweiten oder den fünften Fuß:

- Il. 2.524=2.534=2.545=2.630=2.644=2.710=2.737=2.747=2.759
τοῖς δ' ἅμα τεσσαράκοντα μέλαινοι νῆες ἔποντο
 Od. 24.341 *συκέας τεσσαράκοντ' ὄρχους δέ μοι ὦδ' ὀνόμηνας*
 Hes. Op. 385 *αἱ δὴ τοι νύκτας τε καὶ ἡματα τεσσαράκοντα*
 Hes. Op. 441 *τοῖς δ' ἅμα τεσσαρακονταετῆς αἰζήος ἔπιτο*
 Il. 23.705 *πολλὰ δ' ἐπίστατο ἔργα, τῖον δέ ἐ τεσσαράβοιοι*

Die alternative Form *πίσυρες*, die man wegen der Entwicklung des anlautenden Labiovelars normalerweise als einen Äolismus beschreibt, ist dagegen flexibler und steht im ersten, zweiten, dritten und vierten Fuß des Hexameters:

- Il. 15.680 *ὅς τ' ἐπεὶ ἐκ πόλεων πίσυρας συναίρεται ἵππους*
 Il. 23.171 *πρὸς λέχεα κλίνων· πίσυρας δ' ἐριαύχενας ἵππους*
 Il. 24.233 *ἐκ δὲ δύ' αἶθωνας τρίποδας, πίσυρας δὲ λέβητας*
 Od. 5.70 *κρήναι δ' ἐξείης πίσυρες ῥέον ὕδατι λεύκωι*
 Od. 16.249 *ἐκ δὲ Σάμης πίσυρές τε καὶ εἴκοσι φῶτες ἔασιν*
 Od. 22.111 *καὶ πίσυρας κυνέας χαλκήρεας ἵπποδασειας*

Was die Versstelle betrifft, ist das westgriechische *τέτορ'* bei Hesiod nicht weniger flexibel:

- Hes. Op. 698 *ἡ δὲ γυνὴ τέτορ' ἡβῶοι, πέμπτῳ δὲ γαμοῖτο.*

Darüber wird die kurze Variante in Pseudo-Hesiods Frauenkatalog ergänzt:

Hes. Fr. 17(a).17 [ἦν τέτορες, κ]εφαλαὶ δὲ δύω ἰδὲ χεῖρες εἰσ[..]ν

Das angeführte Material, das sämtliche Beispiele des überlieferten literarischen Epos für das Zahlwort *τέσσαρες* enthalten soll, zeigt, dass in der epischen Dichtung nur die lange Variante einheimisch ist. Wenn es in der Tat äolische und dorische Dichtungen gäbe, in denen die kurzen Formen integriert waren, haben sich Homer und Herodot nicht darauf berufen, sondern am besten die kurze Messung als eine nützliche Variante entlehnt.

Die Entlehnung hat sich aber vielmehr auf die gegenwärtigen Dialekte bezogen, die über diese Formen verfügten. Die kurze Form ist nur im Dativ und Genitiv ursprünglich:⁵ < **tetur-sú*, **tetur-ōm*. Die kurzen Formen bei Homer und Hesiod sind aber alle im Nominativ oder Akkusativ, was gegen die Tradition und für die Entlehnung spricht.

3 Eine von Phokylides sog. Gnomēn fängt mit folgendem Vers an (Fr. 2 Gentili/Prato):

Καὶ τόδε Φωκυλίδεω· τετόρων ἀπὸ τῶνδ' ἐγένοντο

Phokylides, der in Milet des 6. Jahrhunderts wirkte, schreibt in einem ausgesprochen episch-ionischen Dialekt und weist sonst keine westgriechischen Züge auf (*η* für *ā* auch nach *ρ*; *εῦ* für *εο*; Vereinfachung des Sibilanten in *μέσος*; Gen. der 1. Dekl. *-εω*, *-έων* als eine Silbe skandiert; Pron. *ἄσσα*; Inf. *εἶναι* / *ἔμμεναι*; Konj. *ὅταν*). Hat sich hier hesiodeischer Einfluss behauptet (etwa eine episch-didaktische Kunstsprache), oder hat die dorische Form in der nachhomerischen Dichtung allgemeine Gültigkeit als die kurze Variante über das äolische *πίσυρες* gewonnen?

In der byzantinischen sog. *Palatinischen Anthologie* steht unter Simonides' Namen folgendes Epigramm aufgeführt (AP 7.248).

Μυριάσιν ποτὲ τῆδε τριηκοσίαις ἐμάχοντο
ἐκ Πελοποννάσου χιλιάδες τέτορες

Da Simonides auch kein Dorier ist, hätten wir mit diesem Distichon ein gutes Beispiel für die allgemeine Verwendung von *τέτορες* in der nachhomerischen Dichtung. Herodot, der das Epigramm zusammen mit zwei anderen

5 Vgl. A. Lillo, *The Dorian numeral τέτορες*, *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 49 (1988): 71–73. Der dorische *o*-Vokalismus (statt des erwarteten *u* wie in *πίσυρες*) ist auf den Nominativ zurückzuführen: **tetwóres*.

Epigrammen anführt, die nach der Schlacht in Thermopylä aufgestellt wurden, sagt aber explizit (7.228):

ἐπιγράμμασι μὲν νυν καὶ στήλῃσι, ἔξω ἢ τὸ τοῦ μάντιος ἐπίγραμμα,
 Ἀμφικτύονες εἰσὶ σφέας οἱ ἐπικοσμήσαντες· τὸ δὲ τοῦ μάντιος Μεγιστίεω
 Σιμωνίδης ὁ Λεωπρέπεος ἐστὶ κατὰ ξεινίην ὁ ἐπιγράψας

»Mit diesen Epigrammen und Stelen, außer des Epigramms des Sehers, haben die Amphiktyonen über sie gestellt. Das Epigramm des Sehers Megisties hat Simonides der Sohn des Leoprepes der Gastfreundschaft wegen gedichtet.«

Unser Epigramm (das nicht dasjenige für Magisties ist) lässt sich also nicht Simonides zuschreiben.⁶ Dass die Handschriften des Ioniers Herodot das Epigramm in teilweise ionischer Gestalt wiedergibt, sagt nichts über das ursprüngliche Aussehen des eingeschriebenen Textes aus. Im Gegenteil hätte man erwarten sollen, dass die Sprache in allen Details ionisch gewesen wäre, und es ebenfalls (wie in mehreren Handschriften) *Πελοποννήσου* stünde.⁷ Die Frage ist, ob die Form *τέτορες* auf die Ethnizität des anonymen Schreibers der verlorenen Inschrift zurückzuführen ist. Oder aber ob sie entweder selbstständig von Herodot in den Text eingeführt worden ist oder wenigstens der allgemeinen Normalisierung des Dialektes entging, eben weil die Form schon nicht mehr für dialektgeprägt gehalten wurde.

4 Ich bin in dieser Untersuchung zwar zu keinem endgültigen Ergebnis gelangt. Wenn ich mich aber nicht täusche, scheint die kurze Messung, die bald als *πίσυρες*, bald als *τέτορες* erscheint, der Peripherie des Formelsystems zuzugehören. Wir müssen uns also nicht auf irgendeine bis auf ein paar augenfällige Einzelheiten verschollene westgriechische Dichtersprache berufen.

In der überlieferten archaisch-klassischen Literatur beschränkt sich die »äolische« Variante *πίσυρες* auf die homerischen Epen, während die übrige Hexameterdichtung sich stets für die in den Augen des Durchschnittsgrie-

6 D. L. Page, *Further Greek epigrams*, Cambridge 1981: 231–234.

7 *τριηκοσίησ'* wäre dagegen nicht so zwingend, weil Herodot sowieso nicht die elidierte Form kennt, und Homer sowohl *-αις* als *-ης* bietet (vor Konsonanten/ im Versschluss bzw. vor Vokalen). Bei Aristeides, der ebenfalls das Epigramm anführt (II 512 Dindorff), hat die Überlieferung *Πελοποννήσου* und *τριηκοσίης*.

chen wohl weniger seltsamen »dorische« Variante *τέτορες* entscheidet, wenn sie eine kurze Messung der ersten Silbe braucht.

›Mælk‹ og ›honning‹ i uralsk og indoeuropæisk

Adam Hyllested

5. Mosebog 26.9:

*og han førte os til dette sted og gav os dette land,
et land, der flyder med mælk og honning.*

2. Mosebog 3.8:

*og jeg er steget ned for at udfri dem fra Ægyptens hånd og føre dem bort fra
dette land
til et godt og vidtstrakt land, til et land, der flyder med mælk og honning, til
kana'anæernes, hetitternes, amoritternes, perizzitternes, hivvitternes og jebu-
sitternes egn.*

1 Sammenhængen mellem mælk og honning

Den symbolværdi, der ligger i de gammeltestamentlige citater,¹ genfindes i såvel de gamle indoeuropæiske kulturer som i de øvrige af oldtidens middelhavskulturer. Som det første, den nyfødte lever af, har mælk i mange kulturer været symbol på livskraft, fødsel, frugtbarhed og rigdom. Og honning var både hos sumererne og i Grækenland gudernes føde; det stod for guddommelighed og udødelighed, offer og indvielse, genfødsel, frugtbarhed og virilitet. Det blev anvendt som offergaver til de frugtbarhedsguderne og andre guder i fx Ægypten og Grækenland. Lehmann 2000 leverer stærke argumenter for, at den hellige euforiserende drik soma, der i det gamle Indien blev æret i de vediske hymner og ofret til guderne, i virkeligheden var gæret honning, altså mjød. Honning blev desuden anvendt til balsamering af både egypterne, babylonerne, skytherne og spartanerne.

1 Pierre Hyllested (mundtligt) foreslår, at citatet skal opfattes som en hendiadyoin af typen ›fred og ro‹, ›fest og ballade‹.

Også i finsk-ugriske kulturer var honningen himmelsk, havde livgivende kræfter og blev brugt til balsamering. Det mest kendte tilfælde er nok Elias Lönnrots finske nationalepos Kalevala, der er baseret på karelske folkeeventyr, hvor det mislykkes helten Lemminkäinen at udføre en stor dåd; hans mor finder ham livløs uden bl.a. den ene hånd og det halve hoved – men det lykkes hende at få liv i ham ved at smøre ham ind i himmelsk honning:

*Mehiläinen, Honningbien
fløj i trende lange Dage
op mod Højden, op til Hvælvet
for mig Smørelsen at bringe.
Over Maanen, under Solen
mellem alle Himlens Stjerner,
svang den sig saa rap og munter,
op til Kuutamoinens Tinding;
derfra næste Dag den svæved
lige til den gyldne Karlvogn,
men den tredje Dag den naaede
op til Ryggen af Syvstjernen.
Derfra var der kun et Stykke
at tilbagelægge, før den
summed ind i Himlens Vaaning.
Straks til Kældrene den søgte
hvor i Kar af Guld og Sølv
Himmelbalsam man beredte,
og den tog af Lægemidler,
hvormed Jumala² har helet
Ulivssaar og vækket døde,
alt, hvad blot den orked bære!
Brummende tilbage kom den
med sin Livsfornyelse lastet,
Honning fra den højes Kældre.*

En sproglig analyse langt tilbage i tiden viser, at sammenhængen mellem mælk og honning ikke bare kan have været kulturel, men at selve betegnelserne ›mælk‹ og ›honning‹ både i uralsk og indoeuropæisk formodentlig udspringer af den samme ordrod.

2 *Jumala*: finsk ›Gud‹.

2 Ord for ›mælk‹ og ›honning‹ i uralsk og indoeuropæisk

I de nordligere finsk-ugriske kulturer har den søde, tyktflydende masse ikke i særlig grad været noget, der er kommet fra bier, men derimod udvundet af hvidgraner, birketræer og grønne planter. Og også harpiks og plantesaft er blevet forbundet med uforgængelighed, udødelighed og udvikling. Det blev anset for træernes livskraft og ånd; ifølge de klassiske teorier, som Lehmann modsiger (jf. bl.a. Dowson 1953: 301) var soma-drikken fremstillet af den mælkede saft fra klatreplanten *Asclepias acida*. På uralske sprog betegner ordet for mælk netop også mælket træsaft, harpiks fra grantræer og birketræer (UEW: 697, SKES: 328):

(I) PU³ **majdë* ›mælk, træsaft‹⁴ // finsk *maito* ›mælk, (dial.) saft fra birketræer‹ (lånt til samisk, fx tersamisk *majta* ›mælk‹), *maiti* ›mælke (hos fisk)‹, karelsk *maido* ›mælk‹, vepsisk *maid*, ingrisk *maito*, kukkuzi-votisk *maito* (måske lånt fra ingrisk) ds., estisk *mait* ›birkebark, fløde‹, syrjænsk *mal'azi* ›bi, humlebi‹, *mal'a turin* ›kløver‹, egl. ›honning-græs‹, *mal'amuš* ›bremse‹, egl. ›honning-flue‹, oldpermisk *málamóš*, *málamúš*, *mōlōmúš* ds., votjakisk *mōl'* ›nektar, honningdug, meldug, sød træsaft fra fx hvidgraner i stærk hede‹, *mōl'any* ›samle nektar‹.

De permiske (syrjænske, votjakiske og oldpermiske) formers *-l'* kan enten gå tilbage til FP **δ'* eller **l'*; UEW sammenstiller dem med de østersøfinske former og rekonstruerer **δ'* på baggrund af disses **-t-*. Napolskich 1999/2000 forklarer de permiske former som reflekser af en sekundær afledning af FU **mete* ›honning‹ (se nedenfor) med suffikset *-la-*, der senere er overført til roden. Traditionelt regnes ordet for et indoeuropæisk låneord (IEW: 707, Joki s. 283–284):

(II) PIE **méd^{hu}* ›honning, mjød‹ // sanskrit *mádhu-* ›honning, mjød, soma, mælk (subst.), sød (adj.)‹, avestisk *madu-* ›bærvin‹, sogdisk *mδw* ›vin‹, ossetisk *myd*, *mud* ›honning‹, græsk *μέθυ* ›vin, mjød‹, *μεθύω* ›er beruset‹, oldirsk *mid* ›mjød‹, middelirsk *medb* ›berusende‹, oldhøjtysk *metu* ›mjød‹, nordisk

3 Følgende forkortelser er brugt: P = proto-, IU = indo-uralsk, U = uralsk, IE = indoeuropæisk, FU = finsk-ugrisk, FP = finsk-permisk.

4 Mht. den dobbelte betydning ›mælk, træsaft‹, jf. oldpreussisk *sulo* ›rindende mælk‹ over for litauisk *sulà* ›udflydende træsaft‹ til samme rod som *soma* og *haoma* (IEW: 912–913) samt finsk *jälsi* ›træsaft, saft‹ over for syrjænsk og votjakisk *jōl* ›mælk‹ (UEW: 632–633).

mjōðr ds., litauisk *medūs* ›honning‹, oldkirkeslavisk *medŭ*, tokharisk B *mid* ds.

(III) PIE **melī-t*, gen. **mel-n-és* (< **melī-n-és*) ›honning‹ // hittitisk *melit-* ›honning‹, palaisk *malit-* ds., luvisk *malit-annaš* ›bi‹, mykensk *me-ri-*, græsk *μέλι* (gen. *μέλι-τος*) ›honning‹, *μέλισσα* ›bi‹, armensk *mełr* (gen. *mełow*) ›honning‹, latin *mel* (gen. *mellis* < **mel-nés*), oldirsk *mil*, albansk *mjalhtë*, gotisk *miliþ* ds.⁵

Der er en nuanceret betydningsforskel mellem de to indoeuropæiske ord for honning; **melit-* betegnede tilsyneladende udelukkende den rå honning, mens **med^{hu}-* ser ud til at have været benævnelsen på gærede drikke baseret på honning eller honninglignende væsker til kultisk brug; på bl.a. græsk har det senere fået betydningen ›vin‹ (IEW: 723–724). **med^{hu}-* anses også for at være kilden til det finsk-ugriske ord for ›honning‹ (Sköld 1926: 217):

(IV) FU **mete* ›honning, mjød‹ // finsk *mesi* (gen. *meden*) ›honning, mjød‹ (lånt til samisk, fx nordsamisk *mietta* ›honning‹), estisk *mesi* (gen. *mee*) ›honning‹, livisk *me’ž*, mordvinsk *med’*, tjeremissisk *mü*, *müj*, syrjænsk *ma* ds., votjakisk *mu* ›honning, mjød‹, ungarsk *méz* ›honning‹.⁶

Napolskich 1999/2000 mener ikke, at disse former kan være lånt fra præindoiransk, som det ellers normalt ansættes. Han skriver

Die Hypothese über die “frühurarischen” Lehnwörter in den Finno-Ugrischen Sprachen ist aber nicht so gut begründet, wie es manchmal scheint: tatsächlich gibt es nicht so viele frühurarische Lehnwörter im Urfinnougrischen.

5 Dertil kommer en række stednavne af mulig indoeuropæisk oprindelse, først og fremmest navnet på middelhavsøen *Malta*, latin *Melita*, græsk *Μελίτε*, som enten stammer fra den fönikiske kolonitid fra ca. 1000 f.Kr. eller fra det græsk-romerske vokabular (under 2. puniske krig blev øen romersk), idet øen i antikken var kendt for at producere honning af høj kvalitet. Samme navn blev båret af øen *Meleda* ved Dalmatiens kyst og hellenske byer i Jonien og Kappadokien, en af dem vist identisk med den nutidige tyrkiske by *Malatya* (Aquilina: 195–196). Måske blev Maltas gamle renommé som honningø overført til et kulturelt “yngre” sødestof, rørsukkeret, jf. ordet *melis* fra fransk *sucre mélis* efter latin *saccharum melitense* ›maltesisk sukker(rør)‹, og at det nærliggende Sicilien var kendt for sukkerrørsproduktion efter arabernes indtrængen i korstogstiden.

6 Ostjakisk *möt* ›honning‹ er ifølge UEW lånt fra russisk *mjod*.

Konkret peger han på semantiske og lydligge problemer, bl.a. at det indoeuropæiske ord specifikt ser ud til at have betydet ›vin, gæret, sød drik‹ både i indoiransk og indoeuropæisk; kun baltoslavisk og tokharisk har den rene betydning ›honning‹, og denne er endda ikke gennemført i baltoslavisk.⁷

Dertil kommer vokalismen, dels at stammevokalen *-u-* ikke reflekteres i FU,⁸ dels at rodvokalen ikke ser indoiransk ud, da den ikke er blevet til *a*. Han foreslår i stedet muligheden et lån fra urtokharisk **mät* ind i finsk-ugrisk i 2. årtusinde f.Kr. Det ville forklare stammedannelsen og den specifikke betydning ›honning‹. Men på den anden side medgiver Napolskich, at andre ord, der har med honningavl at gøre, ser ud til at være lånt ind fra en slags urindoiransk, nemlig **śi(k)štē* ›voks‹ og **mekše* ›bi‹:

(VI) PFU **mekše* ›bi‹ // finsk *mehi-läinen* ›(honning)bi‹, sydestisk *mehi-läne*, *mehi-ne*, mordvinsk (erza) *měksš*, *măksš*, (moksha) *měš*, tjeremissisk *mükš*, syrjænsk *moš*, votjakisk *muš*, ungarsk *méh*.

Denne rod genfindes i næsten alle finsk-ugriske sprog og er lånt ind i samojedisk i stort tal. Normalt (bl.a. i SKES: 339, Laanest: 318) anses det for at være et lån fra præ-indoiransk, jf. oldindisk *máksikā* ›honningbi‹, *makša-* ›flue‹, avestisk *maχši-* ›flue, myg‹ med videre usikker etymologi (IEW: 699).⁹ Finsk *mehi* og *mehu* ›honning‹ er af relativt ny dato og må være tilbagedannelser fra *mehiläinen* i analogi med *mesi* ›honning‹ og *metu* ›mjød‹ (Joki 1973: 281–282).

En mærkværdig finsk-ugrisk sideform **meke* eller **mäke* ses ofte rekonstrueret på baggrund af følgende former (UEW: 266):

(VII) FU ***mäkä* ›honning‹ // tjeremissisk *mü*, *müj*, ostjakisk *mäy-woj* (2. led ›fedt‹), *maχ*, *maw* (lånt til nenetsisk som *māw*), vogulsk *may-* ungarsk *méz* ›honning‹.

7 Bomhard 1994 tilføjer i nostratisk sammenhæng etruskisk *maθ* ›honning, sød vin‹ og dravidiske former som tamil *mattu* ›honning, toddy, gæret palmesaft; drik, der indtages under "helligt bryllup"‹, malayalam *maṭṭu* ›nektar‹ og tulu *miṭṭi* ›sødme‹.

8 Former med **-u* og den specifikke betydning ›mjød‹ findes kun i østersøfinsk (finsk dial. og æ. litt. *metu* ›honning, mjød‹, dial. ›saft, sød drik‹, votisk *mōtu* ›mjød, øl, estisk *mōdu* ›mjød‹) og er sandsynligvis lånt fra germansk **meðu-* eller baltisk **medu-* (SKES: 343, Joki 1973: 284).

9 Måske med *-kš-* som refleks af PIE **-tk-*, jf. oldnordisk *maþk* ›maddike‹ (IEW: 700).

Hverken Joki 1973: 284 eller Napolskich 1999/2000 tror på en lydlig kontamination med det finsk-ugriske ord for ›bi‹, *mekše, men Joki nævner muligheden af en oprindelig sammensætning ›honning-bi‹; UEW redegør ikke for formernes videre oprindelse og medgiver, at det tjeremissiske ord ligeså vel kan komme af uralsk *mete. Napolskich anser den for at være influeret af permisk, sådan at kun de ob-ugriske ord er problematiske. Og dem har han en anden forklaring på. Han går ud fra det ostjakiske *mäy-woj* ›honning‹, hvor 2. led *woj* er ordet for fedt (jf. finsk *voi* ›smør‹) og godtgør, at der findes parallelle dannelser, fx *mes-woj*, vogulsk *mis-woj* ›smør‹, egl. ›ko-fedt‹ eller ›ko-olie‹ og *χul-vōj* ›levertran‹, egl. ›fiske-fedt‹, ›fiske-olie‹, hvorfor *mäy-woj* lige så vel kan være en sammensætning af ›bi‹ og ›fedt‹. Han konkluderer, at det ob-ugriske ord for honning må være identisk med det finsk-ugriske ord for ›bi‹, *mekše:

Die Bedeutung ›Honig‹ bei dem ostjakischen (ob-ugrischen) *mäy, das früher ›Biene‹ bedeutete und auf FU *mekše zurückgeführt werden kann, darf man also als sekundär betrachten. Tscheremissisch *mü*, *müj* kann als eine wotjakische Entlehnung oder nicht ganz normales, aber mögliches Derivat vom FU *met(e) interpretiert werden. Schließlich muß man den rätselhafte FU *mäkä ›Honig‹ als kaum mehr als reine Fiktion ansehen.

3 Den indo-uralske forbindelse

Ofte anføres PIE **méd^hu-* med den adjektiviske betydning ›sød‹, og Birgit har på baggrund af sin teori om sekvensen **-nt-* vekslende med **-n-* og **-t-* i indoeuropæisk som en slags bestemt artikel (Olsen u.u.) foreslået, at **meli-t* kunne være ›det søde‹, og **med^hu-* blot ›sød‹. Den skulle altså forudsætte en vekslen mellem *l* og *d^h*, der så vidt jeg ved må ansættes ad hoc som en forudsproglig vekslen.

Både i det uralske grundprog og i de uralske enkeltprog veksler palatalt *l* imidlertid med det palatale *δ*; Kortlandt 2001: 6–7 rekonstruerer ligefrem konsekvent et PU **l*, og i Hyllested u.u. viser jeg, at PU **δ* ofte modsvarer PIE **-l(e)j-*, **-j(e)l-* (af PIU **-li-* **-il-*) og **-lh₃(j)-*:

- a PIU **sli-ma* ›lim, slim‹ > PU *δ'imä* ›lim‹, PIE *(*s*)*loj-mo-* ›lim, slim, klæbrig masse‹
- b PIU **silë* ›spyt, savl‹ > PU **siδë*, PIE **sejil-* ›spyt, savl‹

- c PIU **spalyjē* ›kløve, spalte, splitte‹ > PU **podë* ›spåne, spalte, splitte‹, PIE **spelh₃i-* ds.
- d PIU **gulyV-* ›gløde, ulme‹ > PU **kud'më* ›aske¹⁰ ~ PIE **ǵuelh₃₋* ›gløde, brænde‹¹¹
- e PIU **malyja* ›rage op, bevokset eller højtliggende land‹ > PU **majδ'a* ›skov‹, PIE **melh₃i-* ›rage op‹, **molh₃-no-* ›bjerg, skov, skråning‹¹²
- f PIU **waly-* eller **wil-* ›bugtning‹ > PU **wad'kë* ›krumning på flod, lille flod‹¹³ ~ PIE **uelh₃-(n-)* ›bugte sig‹¹⁴ og evt. **uej-l-* ds.¹⁵

Eksempel e) har næsten samme struktur som mælke-ordet, og viser fuldstændig samme foregribelse af palataliteten. Som Gluhak 1993: 402 foreslår (uden denne korrespondens) kan PU **majδ'a* ›mælk, træsaft‹ altså være identisk med PIE **meli-* ›honning‹:

- g PIU **malgja* ›mælk, harpiks‹ > PU **majδ'a* ›mælk, træsaft‹ ~ PIE *melī-* ›honning‹

Men de indo-uralske sammenligninger åbner endda mulighed for, at det uralske ord for ›mælk‹ bag finsk *maito* kan altså være en nøjagtig kognat til det indoeuropæiske **melǵ-* ›malke, mælk‹ (IEW: 722–723):

(VIII) PIE **melǵ-* ›malke‹¹⁶ // sanskrit *mṛjāti* ›gør ren, tørrer af, vasker‹, avestisk *mərəzaiti* ›strejfer‹, græsk *ἀμέλω* ›malker‹, *βου-μολγός* ›som malker køer‹, latin *mulgeō*, *mulgēre* ›malke‹, *mulctra* ›malkespand‹, oldirsk *bligim* ›malker‹, *melg*, *mlicht*, *blicht* ›mælk‹, albansk *mjel* ›malke‹, gotisk *miluks* ›mælk‹, oldengelsk *melcan* ›malke‹, oldnordisk *mjolk* ›mælk‹, litauisk *mélžu*,

10 Også i altaisk, jf. tyrkisk *kül* ›aske‹ (UEW: 195).

11 Jf. bl.a. oldindisk *jvālati* ›brænder‹, *jūrñi-* m. ›glød‹ og lettisk *zvlñēt* ›flamme, gløde‹. Laryngalens kvalitet er ikke definérbar alene ud fra indoeuropæisk (jf. LIV: 151). Rekonstrueres af IEW (s.479) med *-r-*.

12 Jf. albansk *mol* ›skov‹. Viser måske, at PIE **médjios* i betydningen ›skov‹ (senere lånt tilbage fra baltisk til bl.a. finsk *metsä* med denne betydning) er et låneord fra FU.

13 Hvoraf bl.a. ungarsk *völgy* ›dal‹ (UEW: 551), jf. de indoeuropæiske betydninger.

14 Jf. bl.a. latin *vallis* ›dal‹, litauisk *vilnià* ›bølge‹ og flodnavnet *Vilnià* (IEW: 1142).

15 Jf. bl.a. litauisk *vielióti* ›vinde sig, bugte sig‹ (IEW: 1121).

16 Rekonstrueres nu oftest med initial **h₂* pga. den protetiske vokal i græsk (jf. bl.a. LIV: 249–250). Denne rekonstruktion er ikke umulig set ud fra et indo-uralsk synspunkt, men da der ingen spor er af laryngalen i nogen af de mange sprogetter, som bl.a. Bomhard 1994: 672–674 sammenligner med, er det nok mere plausibelt at antage et græsk præfiks *ǵ-* < PIE **sṃ-* eller **h₁ñ-*.

milžti ›malke‹, russisk-kirkeslavisk *mūlzu*, *mlěsti* ds., tokharisk A *malke* B *malk-wer* ›mælk‹.

Som jeg redegør for i detaljer i Hyllested u.u. ser indoeuropæisk **ǵʰ* ud til at svare til uralsk **j*. Der kan opstilles i hvert fald 10 eksempler på denne korrespondens mellem de rekonstruerede grundprog:

- PIU **gjanse* ›stor svømmefugl‹ > PU **jon(k)će* ›svane‹ ~ **ǵʰans-* ›gås‹
- PIU **gjalga* ›ben‹ > PU **jalka* ›ben, fod‹ ~ PIE **ǵʰalgʰ-* ›stang‹
- PIU **gjangā* ›gå‹ > PU **jakka* ›gå, komme‹ ~ PIE **ǵʰengʰ-* ›gå, vandre‹¹⁷
- PIU **gjase-nta* ›arm, lem, led‹ > PU **jäsë*, **jäsnë* ›lem, led‹ ~ PIE **ǵʰes-ŕ* ›hånd, arm‹
- PIU **gjerë* ›omgærde, omkranse‹ > PU **jarë* ›omkranse‹ ~ PIE **ǵʰer-dʰ-* ›omkranse‹
- PIU **gjelë* ›klar‹ > PU **jelä* ›lys, klar, sol, dag‹ ~ PIE **ǵʰelh₃-* ›skinne, lys, klar, gul‹
- PIU **gjuye* ›hælde, drikke‹ > PU **juye*, **juke* ›drikke‹ ~ PIE **ǵʰeu-*(*H/d-*) ›hælde, spille‹
- PIU **gjuḡa* ›påkalde, anråbe, tilbede‹ > PU **juma* ›himmel, gud‹ ~ PIE **ǵʰeuH-* ›påkalde, anråbe‹, **ǵʰeuH-mṇ* ›offerdrik‹¹⁸
- PIU **dajje* ›insekt på huden, knibende insekt‹ > PU **täje* ›lus‹ ~ PIE **dejǵʰ-* ›tæge, fårelus, knibende insekt‹

17 Med regelmæssig korrespondens mellem PU *-*kk-* og PIE *-*ng-*, *-*nk-*, *-*ngʰ-* (Hyllested u.u.), jf. også PU **takka* ›hæfte på, klæbe‹ ~ PIE **sengʰ-* ds. (med PIU **ḡ-* > PU **t-* ~ PIE **s-*), PU **likke* ›bevæge sig‹ ~ PIE **h₁lengʷ-* ›bevæge sig hurtigt‹ (med uforklaret labiovelar på IE), PU **pakka* ›briste‹ ~ PIE **bʰa-n-g-* ›kløve, brække‹ (Bomhard 1994 s. 217 uden denne korrespondens), PU **jukkë* ›hob‹ (jf. *junta* ›samle‹) ~ PIE **ǵeu-*, **ǵu-n-g-* ›forbinde‹, PU **lowkkë* ›slugt, gab‹ ~ PIE **sleug-*, **slu-n-g-* ›sluge‹, PU **rakka* ›nærme sig, være nær, være knyttet til‹ ~ PIE **streig-*, **stri-n-g-* ›strejfe, stryge, berøre; trænge ind, sidde fast‹ (hvis **str-* < **sr-*; hos LIV: 548–549 og IEW: 1028–1029 og 1036 to forskellige rødder; ifølge LIV faldet sammen med **strengʰ-* ›binde sammen‹, hvilket ville forklare PU **-a-* for ventet **-i-*) og måske PU **rakkë* ›bringe i orden, tilberede, bygge‹ ~ PIE **re-n-k-* ›ordne, samle sammen‹ (Bomhard 1994: 712–713 uden denne korrespondens; LIV: 457–458 anser **rek-* og **renk-* for to selvstændige rødder), hvoraf også bl.a. litauisk *rankà* ›hånd‹. Det bemærkes, at også IE rødder med nasalpræsens tæller med; at nasalen i de nasalpræsens rødder har været til stede i PU, indikerer PU **lampë* ›varm(e)‹ ~ PIE **la-m-p-* ›lyse, brænde‹, jf. også proto-jukagirisk **lempe(f)*- ›sommer‹, hvoraf kolyma-jukagirisk *lewejl* ›sommer‹ (Nikolajeva: 126).

18 Den gængse etymologi er oldindoiransk **dyúman-* ›lys, klar‹ (UEW: 638, SKES: 122–123, Joki 1973: 90–91), jf. PIE **djēus* ›himmel, dag‹ til samme rod.

- PIU **agjamba* ›tand‹ > PU **äjmä* ›nål (af ben, = kamtand)‹ ~ PIE **ǵʰómbʰ-o-s* ›tand‹

Forholdet mellem det indoeuropæiske aspirerede **ǵʰ* og dets uaspirerede variant, **ǵ*, er usædvanligt derved, at det er den eneste skelnen mellem en aspireret og en uaspireret lukkelyd, som ser ud til at være reflekteret i uralsk. PIE **ǵʰ* svarer nemlig tilsyneladende aldrig til PU **k*, men altid til **j*, mens PIE **ǵ* som regel svarer til PU **k*, hvor palataliteten så må skyldes påvirkning fra efterfølgende vokal, og en gang imellem til PU **j*, hvor palataliteten altså er oprindeligt som hos den aspirerede variant. Den øvrige skelnen mellem aspirerede og uaspirerede lukkelyde ser ud til at være sekundært indoeuropæisk.

Der er ikke andre eksempler på uralske modsvar til den PIE konsonantstruktur **-lǵ-*, og man kan forestille sig, at den modsvarer præ-uralsk **lj*.

Blandt nostratikere og andre makro-komparativister er det ellers udbredt at sammenføre den indoeuropæiske malke-rod med PU **mälke* ›bryst‹:

(IX) PU **mälke* ›bryst‹ // finsk *mälvi* ›fuglebryst, hvor det bedste kød er‹, estisk *mälv* ›fuglebryst‹, nordsamisk *mielgâ* ›bryst (især om dyr)‹, tersamisk *milk* ›midten af brystet, brystben‹ (hvoraf finsk *melki* ›rensdyrbryst‹), mordvinsk (erza) *melʹke* ›svinebug‹, (moksha) *mälkä* ›bryst‹, tjeremissisk *mel*, votjakisk *mölʹ(a)*, ostjakisk *möyäl*, *meyät*, *mewäl*, vogulsk *mäwäl*, *mayl*, ungarsk *mell* ds.

Men der er naturligvis intet i vejen for, at en nominaliserende afledning af roden for ›malke‹ over betydningen ›mælk‹ i forskellige lydige varianter har kunnet komme til at betyde ›honning‹ og ›nektar‹. Der kan så sent som i indo-uralsk have været tale om to varianter, **malgje* ›mælk, malke‹ og **malge* ›bryst‹.

Litteraturliste

- Aquilina 1970 = Joseph Aquilina, A brief survey of Maltese place-names. – *Papers in Maltese Linguistics*. Valletta 1970.
- Bomhard 1994 = Allan R. Bomhard, *The Nostratic macrofamily. A study in distant linguistic relationship*. Berlin/New York 1994.
- Donner 1933 = Kai Donner, Uralisches **δ*². I: *Liber semisaecularis societatis fenno-ugricae*. Helsingfors 1933.

- Dowson 1957 = John Dowson, *A classical dictionary of Hindu mythology and religion, geography, history, and literature*. London 1957.
- Gluhak 1993 = Alemko Gluhak, *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb 1993.
- Hyllested u.u. = Adam Hyllested, *Det indo-uralske sproglægtskab. Bidrag til afdækningen af to eurasiatiske sprogætters fælles forhistorie*. Konferensafhandling under udarbejdelse. IAAS, Københavns Universitet.
- IEW = Julius Pokorny, *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*. Tübingen/Basel 1959.
- Joki 1973 = Aulis J. Joki, *Uralier und Indogermanen. Die älteren Berührungen zwischen den uralischen und indogermanischen Sprachen*. Helsingfors 1973.
- Kortlandt 2001 = Frederik Kortlandt, *The Indo-Uralic verb*. Leiden 2001.
- Laanest 1982 = Arvo Laanest, *Einführung in die ostseefinnischen Sprachen*. Hamburg 1982.
- Lehmann 2000 = Jürgen Lehmann, Die ursprüngliche rigvedische Somapflanze war weder grüne Pflanze noch Pilz: Gepreßt wurden Bienenwaben. Sicht eines Entomologen. – *Indoarisch, iranisch und die Indogermanistik. Arbeitstagung der Indogermanischen Gesellschaft vom 2. bis 5. Oktober 1997 in Erlangen*. Wiesbaden 2000.
- LIV = Helmut Rix, *Lexikon der indogermanischen Verben*. Wiesbaden 1998.
- Munkácsi 1901 = Bernát Munkácsi, *Árja és kaukásuzi elemek a finn-magyar nyelvekben*, I. Budapest 1901.
- Napolskich 1999/2000 = W.W. Napolskich, Zu den Benennungen des Honigs in den finnisch-ugrischen Sprachen. – *Ural-Altäische Jahrbücher N.F.* nr. 16. Göttingen 1999/2000.
- Nikolajeva 1988 = Ирина Алексеевна Николаева, *Проблема урало-юкагирских генетических связей*. Moskva 1988.
- Olsen u.u. = Birgit Anette Olsen, The complex of nasal stems in Proto-Indo-European. – *Indo-European word formation – inventory and analysis*. København under udgivelse.
- SKES = Y. H. Toivonen, Erkki Itkonen & Aulis J. Joki, *Suomen Kielen Etymologinen Sanakirja*, I-II. Helsingfors 1958.
- Sköld 1926 = Hannes Sköld, Indo-Uralisch. – *Finnisch-Ugrische Forschungen* 18 (1926): 215–231.
- Toivonen 1952 = Y. H. Toivonen, Zur Frage der finnisch-ugrischen Urheimat. – *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 56 (1952).
- UEW = Károly Rédei, *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. Wiesbaden 1988.

The origin of the Anatolian reflexive particle **ti*

Anders Richardt Jørgensen

The reflexive particle, indicating some specific sort of personal involvement on behalf of the subject, has the following forms in the oldest Anatolian languages: Hittite *-z(a)*, Luwian *-ti*, Palaic *-ti*. As the original Hittite form we probably have to posit *-z*, with the possibility of *-za* (= [zə]?) reflecting **-tsi* < **-ti* before a vowel (Boley 1993: 10 with references). This leads to a Proto-Anatolian reconstruction **ti*.

The original function of this particle is much disputed. Boley 1993: 11–14 lists the most important contributions in clarifying the origin and function made so far.

That the reflexive function should be entirely secondary¹ is hard to believe. The lack of the particle in the earliest Hittite documents seems more to indicate that it might have belonged to a layer of speech not represented in writing in this period.

The particle has now received an extensive treatment by Boley (1993). She points out that the earliest examples are of the type b) below, i.e. the ethical dative use.

Boley gives the basic functions as:

- a *-za* represents a concrete personal involvement on the part of the subject: the equivalent of a simple dative. (Boley 1993: 204)
- b *-za* represents a general, unspecific reference to the subject's active involvement, interest, intent, or mental effort, as the case may be, in the verbal content. Sometimes the particle emerges simply because the subject is dealing with a relative, or with his own possessions or body. *-za* in these cases has no strict grammatical function in the clause. [...] This category in its purest state is the normal use of the particle in O[ld] H[ittite] (Boley 1993: 205)
- c Verbs with which we perceive an accusative use of the particle. The principal group of verbs in this class are those relating to care of the body or one's person in general[.] (Boley 1993: 207)

1 Thus Carruba 1969: 46–47, basing himself on the analysis put forward by Götze, which Götze himself later retracted (Götze & Pedersen 1934: 80–81).

- d Transitive verbs which become intransitive with the inclusion of *-za*. (Boley 1993: 208)²
- e Verbs which have both stative and transformative use, and employ *-za* to mark the latter of the pair. [...] This category might seem exactly the opposite of c) above. The common thread linking them is that the use with *-za* indicates some direct bearing exclusively on the subject, with an active sense of transformation. (Boley 1993: 208)
- f Verbs relating to processes of mind, which take the particle apparently to emphasize their essentially middle character, whether they are actually middles or active. (Boley 1993: 208)

Numerous attempts have been made at clarifying the etymology of the “reflexive” particle, although no common consensus seems to have been reached. A reconstruction involving PIE $*s(u)e-$ ³ is unacceptable due to the evidence from the other Anatolian languages, where we find, for example, Luwian *-ti-*.

Carruba (1969: 45–46) argues that we must be dealing with an original dative form of the pronominal stem **so/to-*. Setting aside the formal problems of the assumed form **ti/*toj*,⁴ the precise functional development to a reflexive indeed require assumptions for which we do not have any evidence. The fact that the particle occupies the indirect object slot in Luwian and Hier. Luwian as opposed to the final slot in the “enclitic chain” in Hittite, is used by Carruba as a further argument in favour of the “demonstrative pronoun” hypothesis. Carruba would have the Hittite final position as a later development, following naturally the increasing reflexive function (Carruba, 1969: 45–46). In this case there seems to be no reason not to turn the argument around and take the final position of Hittite as original and the position as indirect object as secondary, a movement which, contrary to Carruba’s, makes sense, since the particle became associated with *-* and later used instead of *-* the very pronouns whose place it came to occupy in Luwian.

Lindeman (1978: 495) suggests connecting Anatolian **ti* with a putative Celtic **ti*, which he uses to explain a number of peculiarities of the Insular

2 The example is *armahh-* ‘get someone pregnant’, with *-za* ‘become pregnant’ (Boley 1993: 164). Obviously originally ‘*get oneself pregnant’.

3 Thus Pedersen (Götze & Pedersen 1934: 80–83) and Kronasser (1956: 145).

4 This reconstruction, **ti/*toj*, would certainly not agree with anything we otherwise assume for the inflection of the **so-/to-*pronoun. Unless we take it to represent an archaism, it must have been created within Anatolian, patterned on the enclitic forms of the personal pronouns.

Celtic verb. This explanation is in itself based on some highly controversial “evidence” from Insular Celtic. As such, it is just a possibility among many others, trying to explain the intricacies of Old Irish. A notable weakness is furthermore the fact that the hypothetical Celtic **ti* has no independent meaning.

What I now suggest is deriving Anatolian **-ti* from PIE **-pti*,⁵ thus connecting it with Lat. *-pte*, used to add emphasis to personal pronouns.⁶ The transition from reflexive particle to a mere emphasizing particle is naturally no obstacle. Hittite would then have retained the reflexive nuance of **-pti* also seen in the Lith. pronoun *pat*-⁷ ‘oneself’ from **pot*-, while **-pti* was reduced to a mere emphasizing particle in Italo-Celtic(?).

We already find the originally reflexive particle *-pat* in Hittite. Here we observe a development to an emphasizing particle parallel to the one found in Latin *-pte* (the only difference being a case of ablaut). Hitt. *-pat* is naturally connected with Lith. *pat*- ‘oneself’ and is somehow further connected with **pot*-⁸ ‘master < ‘*one own person, ie. a free man’ (skt. *pati*-, goth. *bruf-fāps*).

5 This particle is possibly also found in the British pronominal type with final **-iθ* exemplified by OW. *hunnuith* ‘that’ < **hunnujθ* < **sindo* + *xtV* < **sindos* + *ptV* (thus Klingenschmitt 1994: 248). Schrijver’s (1997: 68) objection, that we require *i*-umlaut and that this separates the British material from Latin *-pte* seems somewhat rash. We may well assume raising of the final *-o(h)* to *-u(h)*. Otherwise we would have to assume that the particle had somehow gotten its final *-i* lengthened.

6 Cf. Sommer 1948: 448–449.

7 Cf. Ambrazas et al. 1997: 206–207.

8 The noun **pot(i)*- ‘master’ may furthermore be found in the (within the Celtic languages) isolated Middle Breton *ozech*, Modern Breton *ozeac’h*, *ozac’h* (Léonais), *ôc’h* (Tréguier), *ohéh* (Vannetais) ‘man with wife and children, master of the house(!)’. On the loss of (originally) pretonic **-θ*- outside Léonais, see Jackson 1967: 529. Probably from **oθex* < **ozdex+o-*, thematicized from **ozdeh* < **ots-dess* < **pot-s dem-s*. The existence of a root noun **pot*- is, however, very uncertain. On the development of final **-h* to **-x*, cf. Middle Breton *dech* ‘yesterday’, Modern Breton *deac’h* from **deh* < PIE **ǵʰd̥es(i)*, in monosyllables, and possibly the comparative ending Middle Breton *-och*, Modern Breton *-oc’h*, if from < **-(i)ox+o-*, the neuter sg. nom./acc. secondarily thematicized from **-ioh* < **-ios*. This would mean that the vocalism of the Welsh comparative ending *-ach* would have to be secondary. Furthermore the effects of **-i*- (umlaut and *i*-epenthesis) would have to have been eliminated to avoid the allomorphy.

If Hitt. *siptamija-* ‘some liquid substance’ is to be derived from < **septm+*,⁹ **ti* from **pti* seems to be faced with serious counterevidence. In this instance, I would have to invoke the familiar fact that inherently unstressed words may follow different rules than the stressed ones. Furthermore, the cluster **-pt-* is *initial* in **pti*, although it will of course always have been preceded by at least a sentence connective or some other stressed part of the sentence.

This explanation is in my opinion the only one that makes sense so far, in that the previous attempts all fail in explaining the reflexive function of the particle. The transition from a 3.sg. demonstrative pronoun **t(o)i* (in a hitherto unknown form of the dative case) to a reflexive dative particle referring to the subject of the sentence is possible, but necessarily very uncertain. On the other hand, positing **pti* as the preform explains both the reflexive nature, as well as the fact that the particle does not possess any case function in Old Hittite. The difficulty lies in the suggested development of the cluster **-pt-* where I have to invoke a special development for this word, arguably due to its inherently unstressed nature.¹⁰

References

- Ambrazas et al. 1997 = Vytautas Ambrazas et al., *Lithuanian Grammar*. Vilnius 1997.
- Boley 1993 = Jacqueline Boley, *The Hittite Particle -z / -za*. Innsbruck 1993.
- Carruba 1969 = Onofrio Carruba, *Die satzeinleitenden Partikeln in den indogermanischen Sprachen Anatoliens*. Roma 1969.
- Götze & Pedersen 1934 = Albrecht Götze & Holger Pedersen, *Muršilis Sprachlähmung*. København 1934.
- Jackson 1967 = Kenneth Hurlstone Jackson, *A Historical Phonology of Breton*. Dublin 1967.
- Klingenschmitt 1994 = Gert Klingenschmitt, Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen. – Jens Elmegård Rasmussen and Benedicte Nielsen (eds.), *In honorem Holger Pedersen*. København 1994: 235–251.

9 Thus Melchert 1994: 156.

10 One could choose to see a trace of the **-p-* in the fact that the 2.sg. acc./dat. enclitic pronoun *-tta-* uniquely takes on the shape *-tu-* before the reflexive particle *-za-*. This would suggest the development **-pti* > **-fti-???* > **-ti-*, but **-te-fti-* > **-te-yti* > **-tū-ti* (with regular monophthongization) > *-tu-z(a)* (with enclitic shortening).

- Kronasser 1956 = Heinz Kronasser, *Vergleichende Laut- und Formenlehre des Hethitischen*. Heidelberg 1956.
- Lindeman 1978 = Frederik Lindeman, Une correspondance syntactique entre les langues anatoliennes et le celtique. – *Études Celtiques* 15/2 (1978): 495–500.
- Melchert 1994 = Craig Melchert, *Anatolian Historical Phonology*. Amsterdam/Atlanta 1994.
- Schrijver 1997 = Peter Schrijver, *Studies in the History of Celtic Pronouns and Particles*. Maynooth 1997.
- Sommer 1948 = Ferdinand Sommer, *Handbuch der Lateinischen Laut- und Formenlehre*. Heidelberg 1948.

Indoeuropeiska drag i den baltiska mytologin

Jenny Helena Larsson

o Inledning

I denna artikel söks en syntes mellan de språkliga data och de funktioner som de tidigaste baltiska gudarna vittnar om. Mitt intresse för den indoeuropeiska mytologin väcktes redan tidigt av den inspirerande undervisning som Birgit erbjöd under min studietid i Köpenhamn, samt vårt samarbete vid examinationerna i kursen »Indoeuropæerne og indoeuropæisk«. Utmärkande för dessa examina var, förutom den trevliga stämningen, en öppen dialog mellan lärare och student som var mycket lärorik att iakttaga.

Jag har i denna artikel valt att beskriva och analysera den baltiska mytologin utifrån ett jämförande perspektiv. Att valet faller just på den baltiska religionen beror på att jag sedan länge har saknat en lättillgänglig behandling av den baltiska gudavärlden och jag vill gärna bidra till att sprida ljus över detta, ofta förbisedda, kulturområde.

1 De tidigaste källornas gudar

Bland de gudar som nämns i de tidigaste källorna till baltisk mytologi finner vi Perkūnas vars namn nämns redan i källor från 1200-talet. Namnet nämns för första gången i Johannes Malalas *Chronographia*, 1261 där Perkūnas uppträder i sällskap med Andaj, Žvoruna och Teljavelь.¹ Den sistnämnde omtalas här som »smeden som tillverkade solen (och satte den i himlen)«.

I *Livländische Reimchronik*, 1290 nämns också *Perkone*.² Hans namn förekommer dock inte i 1200-talsverket Volynija krönikan, men här refereras åter till gudomarna Andej och Teljavelь samt Nunaděj och Diverikuz. Det

1 Сию прелесть Совии въведе в не, иж приносили жрътвоу скверным богом: Андаеби и Перкоунови, рекше громоу, и Жвороуне, рекше Соуце, и Телявели и с коузнею, сковавше емоу солнце, яко сбетити по земли и възвергъшю емоу на небо солнце (citat från *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai I* (BRMŠ), s. 266).

2 BRMŠ s. 296.

sistnämnda namnet tycks stå för Diviriks, alltså »guda-härskare« och betecknar troligen en av de högsta gudarna. Det är troligt att åtminstone ett av namnen Nunadėj eller Diverikuz är ett epitet till Perkūnas.³ Dessutom nämns Mėjdėjn.⁴ A. J. Greimas (1979 övers. 1992) försöker dra en skiljelinje mellan de preussiska gudarna (Perkūnas, Patulas och Patrimpas, se nedan) och de litauiska gudarna som han ser i Malalas *Chronographia* och i *Voly-nija krönikan*. I dessa verk vill han se en litauisk tredelad gudamakt mellan Perkūnas, Teljavelь⁵ och Andaj.

Detta försök att placera in dessa gudar i en tre-delad panteon vilar på en mycket osäker grund, särskilt eftersom våra källor inte avslöjar mycket om dessa gudars funktioner. En intressant vinkel på problemet ger Jan Długoszs krönika från 1400-talet. Här omtalas de litauiska, samogitiska och jatvingiska gudarnas motsvarigheter till de romerska gudarna:

Eisidem sacris, Diisque, caerimoniis, quibus et Romani in errore gentili usi, Vulcanum in igne, Iovem in fulmine, Dianam in silvis, Aesculapium in viperis et serpentibus colunt, [...]. Iovem autem in fulmine venerando, vulgari suo illum Perkunum, quasi percussorem, appellabant.⁶

Det framgår tydligt att dessa gudar har olika funktioner och attribut, och vi kan känna igen vissa drag från andra mytologiska beskrivningar. Först nämns den gud som motsvarar Vulcanus, alltså en gud starkt associerad med eld. Som vi kommer att få se är det möjligt att denna sparsamma karaktäristik tillåter en jämförelse med underjordens gud Patollus (Velinas).

Därpå nämns Iovis, alltså Jupiter, som associeras med blixten, åskviggen och som explicit sägs motsvara Perkūnas. Sedan nämns Diana, tydligtvis en skogsgudinna som troligen motsvarar den förr nämnda gudinnan Mėjdėjn / Modeina.

Tillsist nämns en motsvarighet till Aesculapius som är en romersk gud associerad med örtbaserad medicinalkonst.⁷ Han beskrivs hos Długosz som

3 Detta har föreslagits av Greimas 1992: 104.

4 Puhvel 1974: 78 identifierar namnet Mėjdėjn med den žemaitiska skogsgudinnan Modeina som omnämns i Jan Łasickis *De diis Samogitarum* från omkr. 1580.

5 Greimas 1992: 104 identifierar Teljavelь med gudomen Kalvelis, jfr. vidare Būga, *Rinktiniai raštai*, I s. 188.

6 BRMŠ s. 557.

7 I romersk mytologi kallas denna gud även Asclēpius och till samma ordstam hör örten Asclēpion som är en så kallad *panacea*, en fantasiväxt som kan bota alla sjukdommar.

nära associerad med ormen och några rader längre fram i Długoszs text står att läsa om bruket att ha ormar i hemmet och mata dem med mjölk.

Viperas insuper et serpentes fere singulorum hominum continebant domus, quibus et nutrimenta praebebant in lacte, et gallos illis velut hostias placationis immolabant.

Uppgifter från olika källor, tyder på att ormen, *žaltys*, ansågs lyckobringande, och även idag återfinns just denna orm som lyckobringande symbol i många litauiska hem. I ormen ligger kanske den medicinala motsättningen mellan sjukdom och helande och det är intressant att notera att även guden Patrimpo avbildas tillsammans med ormar som matas med mjölk och han beskrivs som en lyckobringande fruktbarhetsgud (se nedan). Det tycks alltså finnas en direkt linje mellan de funktioner som beskrivs av Długosz, omän gudarnas namn lämnas onämnda, och den triad av gudar som skymtar i de tidigaste källorna och även hos 1500- och 1600-talets författare.

Ytterligare två baltiska gudanamn attesterade före 1500-talet, nämligen i *Collatio Episcopi Warmiensis* från 1418 där en kult beskrivs som dyrkar »demonerna« (alltså de hedniska gudarna) Patollu, Natrimpe.⁸ Dessa namn återkommer även i senare källor och kommer att behandlas i detalj nedan.

2 Simon Grunaus Preussische Chronik

Under det tidiga 1500-talet finner man utförligare beskrivningar av den baltiska mytologin, men även om materialet är rikare på upplysningar kompli- ceras förhållandena av tidsandans bakåtsträvan och fantasifulle historiebe- skrivning. Bland de viktigaste verken från denna tid finner vi Erasmus Stella av Zwickau *De Borussiae antiquitatibus* samt Simon Grunaus *Preussische Chronik* (1517–1521). I den senare omtalas de tre gudarna Patollo, Patrimpo och Perkuno, vars avbilder fanns i en bred ek på en plats kallad Rickoyto. I samma krönika förekommer också utförligare beskrivningar av dessa tre gudomar.⁹

8 *Nam quantam fidem ad Deum habuerit, probat primo multiplex et difficilis labor acquisitionis terre pruwie, de qua ab inicio expellende erant et expulse sunt gentes, seruietes demonibus, colentes patollu (sic), Natrimpe et alia ignominiosa fantasma, jfr. BRMŠ s. 476–477.*

9 De citat ur Grunaus krönika som förekommer i det följande är hämtade ur Puhvels artikel (1972), Greimas 1992: 103ff.

Patollo beskrivs med orden »der obirster abgott der Bruteni«, »ein irsch-rockliger got«, »ein got der todin«, alltså som den högsta guden, som fruktansvärd och som dödsjuden. Hans avbild beskrivs med orden »alter mahn mit einem langen groen bardt und seine farbe ganz totlich, war gekronet mit einem weissen tuche wie ein morbant unde sag von unden auff die andern an unde his Patollo mit namen«.

Perkunas beskrivs som åskjuden, avbildad »wie ein zorniger man und mittelmessigk alten sein angesicht wie feuer und gekronet mit flammen, sein bart craus und schwarcz«

Patrimpo [också stavad Potrimppo, Potrumppo] beskrivs bl.a. med följande ord »ein gott des gluckis in streitten und sust in anderen sachtin«, alltså som en lyckobringande gud, särskilt i samband med krigslycka. Hans avbild beskrivs som »ein man junger gestalt ane bardt, gekronett mit sangelen und frolich [...] und der gott vom getreide«.

Eken som dessa gudomar bebor beskrivs som evigt grön, både sommar och vinter, och den består av tre lika stora delar dedikerade åt de olika gudomarna; Patollo med sina tre heliga attribut, en dödskafe, en häst och en ko, Perkuno med sin eviga eld som hålls vid liv av *waidlotten* samt Patrimpo med en orm i en burk övertäckt med knippen av korn och matad med mjölk av *waidolottinnen* (prästinor). Vidare beskrivs människoofer till både Patrimpo och Patollo: »uber die mosze Patollo Potrimppo hetten ein wolgefallen in menschin blute«.

Förutom denna triad av gudar nämns också ytterligare tre gudar i Grunaus krönika:

Wurschayto eller Borsskayto – till denna gud offrade man en ung fisk för att uppnå fiskelycka samt god hälsa. Han dyrkades i byarna, varhelst man fann en ek. Szwaybrotto – till denna gudom offrades fjäderfä; Curche¹⁰ – en gud till vilken man offrade skördens första grödor. Denna gudom fins omnämnd redan i en källa från 1249 i ett fredsavtal mellan de Teutoniska riddarna och Fornpreusserna¹¹ där det står:

Ydolo, quod semel in anno, collectis frugibus, consueverunt confingere et pro deo colere, cui nomen Curche imposuerunt, vel aliis diis qui

10 Ett förslag till en etymologi på namnet Curcho eller Curche står att läsa hos Mažiulis 1993: 307.

11 Jfr. C. Clemen, *Fontes historiae religionum primitivarum, praeindogermanicarum, indogermanicarum minus notarum*, Bonn 1936, s. 95.

non fecerunt celum et terram quibuscumque nominibus appellentur,
de cetero non libabunt¹²

En avbild som de, en gång om året, efter skörden, brukar tillbedja som en gud och som de har givit namnet Curche [...]

Man har länge bortsett från de fakta som meddelats oss genom Grunaus krönika i tron att hans historier har varit starkt influerade av den nordiska mytologin och att Grunau uppdiktade en preussisk religion som hade många likheter med den nordiska för att understryka preussernas nära band till germanerna och de nordiska folken.¹³ Dock argumenterar Puhvel i sin artikel från 1972 för att de beskrivningar av nordisk mytologi som fanns tillgängliga för Grunau inte är så likartade med de preussiska beskrivningarna som man har trott. Tvärtom pläderar Puhvel för att de data om den baltiska gudavärlden som Grunau berättar om skall värderas som likvärdiga med de tidigare källor vi har. Det finns inget i Grunaus berättelser som direkt motsäger de vittnesbörd som de tidigare källorna ger oss. En noggrann jämförelse med samtida beskrivningar av nordisk mytologi gör det implausibelt att Grunau medvetet skulle ha kopierat den nordiska gudavärlden. Dock kan vi naturligtvis inte utesluta att en viss påverkan mellan nordisk och baltisk mytologi kan ha förkommit under historiens gång, men det finns inga bevis som talar mot att vi kan betrakta Simon Grunaus berättelser som äkta baltiska.¹⁴

3 1500-, 1600-talets författare

Under det senare 1500-talet och vidare in i 1600-talet återfinns en hel del källor till den baltiska mytologin. Dessa källor¹⁵ ger en brokig bild av den

12 Citerat från Mažiulis 1993: 307.

13 Denna uppfattning företräds av W. Mannhardt (1936) och i nyare tid av W.C. Jaskiewicz (1952).

14 Efter att Dumézils metod för jämförande mytologi, innebärande bl.a. den tredelade funktionen som kan appliceras på flera av de indoeuropeiska kulturerna, kan den baltiska tredelade gudamakten inte längre utan vidare enbart jämföras med den nordiska, utan möjligheten att det är ett antikt system av tre funktioner har nu gjorts mer plausibel. Detta understryks av Puhvels konkluderande bemärkning om den baltiska gudavärlden: »Yet we are fully justified in piercing the overlays and trying to discern its ancient tripartite Indo-European structure [...]« (Puhvel 1972: 85).

15 Bland de viktigaste dokumenten bör nämnas: *Episcoporum Prussie Pomesaniensis atque Sambiensis Constitutiones Synodales* (1530); *Der unglaubigen Sudauen ihrer Bockheiligung mit sambt andern Ceremonien, so sie tzu brauchen*

baltiska mytologin och folktron där många olika gudanamn, myter, offerri- ter och ritualer omnämns. Återkommande nämns dock dyrkandet av ormar, solen och det rituella offrandet av en vädursbock. Utifrån de gudomar¹⁶ som omnämns i texterna på olika ställen kan vi göra en tematisk uppställning.

- *Åskguden*: Parcuns eller Percunus (åsk- och regngud)
- *Underjordens gud*: Pecols eller Pocols, Pecollos, Pecullus, Peccollus (be- skrivs bl.a. som »Pluto«, »Furiae«, »der Hölle und Finsternis Gott«, »die fliegenden Geister oder Teufel«, »deus aëriorum spirituum« osv.)

Vi återfinner en liten grupp *fruktbarhetsgudar* och gudar som på olika sätt *associeras med vatten*:

- Potrimpus (gud över bäckar och källor; jfr. guden Patrimpo [Potrimpo, Potrumppo] som omnämns av Grunau)
- Bardoayts eller Perdoytus, Gardoayts (sjöfararnas gud)¹⁷
- Autrimpus eller Antrimpus (havsgud)
- Piluitus eller Pelwittus,¹⁸ Pilnitis (skördegud eller gudinna)
- Pergrubrius (vårens gud)

gepflegeth (ca. 1530); Martin Mosvidius (Mažvydas) i förordet till sin katechism från 1547; Jan Malecki Epistola de sacrificiis et idolatria veterum Borussiae 1551 (samt en ny utgåva av hans son, Hieronymus, 1563); Lukas David Preussische Chronik, 1572–1583; Kaspar Henneberger Erclerung der Preussischen grösseren Landtaffel oder Mappen, 1576, 1595; Kurze und wahrhaftige Beschreibung zu Preussen, 1584; Matys Strykowski Kronika polska, litewska, 1582; A. Guaginni Choreographia Poloniae, Lithuaniae, Livoniae et Prussiae, Basel 1582; Matthäus Weissel Chronica alter Preusscher, Eifflendischer und Curlendischer Historien, 1599; Caspar Schütz Historia rerum Prussicarum, 1599; Jan Łasicki De diis Samogitarum, ca. 1580, tryckt i Basel 1615; Coelestin Mislenta Manuale Pruthenicum, 1626; Johannes Behm Duae orationes historicae de duplici divinae gratiae fundamento, Regiomonti, 1644; Christian Hartknoch Selectae dissertationes historicae de variis rebus Prussicis, 1679; Matthias Praetorius Deliciae Prussiae oder Preussische Schaubühne, ca. 1690.

- 16 Puhvel 1987: 226 omtalar mycket träffande dessa gudar som »some kind of post-conversion underground pantheon«. Förutom de här uppräknade namnen återfinns också en hel del andra gudanamn i dessa texter, men dessa gudar anses inte ha haft lika stor vikt och klassificeras som hörande till den så kallade »lägre mytologin«.
- 17 Potrimpus och Bardoayts beskrivs som »Castor et Pollux« i en eklesiastisk katalog, jfr. Mannhardt 1936: 233.
- 18 Namnet indikerar en tydlig gemenskap med fornpr. *pelwo* ›Spreu‹ (Elbinger Vokabular 279) och lit. *pēlūs*, *pelafī* ›agnar, spält‹.

- Puschkaytus¹⁹ (jordgud)

Vittnande om en *himmelsgud* och kvarlevande *soldyrkan*²⁰ finner vi:

- Suaixtrix (solgud)
- Occoprimus (himmel- och stjärngud)

Också en *helare* omnämns:

- Auschauts

Av Grunaus triad återfinns alltså både Patrimpo och Perkuno, medan Patollo inte omnämns i någon större omfattning. Dock tycks vissa av hans funktioner återfinnas i guden Pecullus, vilket tydligt framgår i Kaspar Hennebergers verk *Kurze und wahrhaftige Beschreibung zu Preussen* (1584):

Potollos, den etzliche auch Pocollos oder Picollos nennen, der ir oberster Gott war [...]

I Matthias Praetorius *Deliciae Prussicae* oder *Preussische Schaubühne* (ca. 1690) återfinns följande citat:

diese alle [Götter] aber sind nicht gleichberühmt bei deren Scribenten. Doch haben vor allen andern den unstrittigen Vorzug die drey Götter, so sie in der Romove vor allen andern angebetet haben, geheissen Pykullis, Perkunas und Padrimpus.

När vi jämför detta med Grunaus ovanför nämnda gudatrio Patollo, Patrimpo och Perkuno, som dyrkades på en plats kallad Rickoyto tycks likheten slående. Skillnaden är att i Praetorius beskrivning är guden Patollo utbytt med Pykullis och den heliga platsens namn är nu Romove.²¹ Det är svårt att med säkerhet veta om Praetorius text medvetet återknyter till Grunaus

19 Namnet kan jämföras med vediskans Puṣan och grekiskans Pan.

20 I den böhmiska munken Hieronymus Pragensis (texten återfinns insatt av Enea Silvio Piccolomini, senare Påve Pius II, i kapitel 26 av hans *Europa*, omkr. 1458) beskrivs den baltiska soldyrkan mycket ingående. Vidare nämns dyrkan av ormar, dyrkan av eld, samt dyrkan av en stor hammare. Också i det viktiga dokumentet från 1400-talet, Jan Długosz polska krönika, räknas åter objekten för den litauiska gudadyrkan upp, nämligen *ignem* (eld), *fulmen* (blixn), *silvas* (skog), *aspides* (orm). Jfr. även Larsson 2002 där exempel på tidig soldyrkan presenteras.

21 Den heliga platsen Romove [lat. Romow] nämns även i Petrus von Dusburgs, *Chronicon terrae Prussiae* 1326, jfr. BRMŠ s. 334, J. Długosz *Historia Polonica*, BRMŠ s. 545, samt i flera andra dokument från 1300-talet, jfr. BRMŠ s. 320.

beskrivning, eller om hans upplysningar härstammar från en annan källa. Man vet dock att Praetorius knappast var en förespråkare för den hedniska religionen, som medvetet försökte bevara den gamla religionen. Ett exempel på hans samvetsgranna beskrivning återfinns på ett annat ställe i samma verk där han beskriver hur de samtida folkstammarna Nadreviderna och Žemaiterna inte längre dyrkade Padrympus, utan hade istället ersatt honom med andra gudar med typiska namn för fruktbarhetsgudar (t.ex. Waisgautis).

4 De baltiska gudarna i relation till de andra indoeuropeiska folkens gudar

Efter Puhvel (1972) välargumenterade försök att etablera ett baltiskt panttheon, baserat på de fakta som filologiskt arbete med de äldsta texterna förmedlar, kan vi nu våga oss på att vidga perspektivet en aning. Jag har ovanför nämnt Dumézils teorier²² om gudavärldens tredelade funktionsfält som en möjlig beskrivning av den indoeuropeiska religionen. I hans teoretiska ram handlar det inte om enskilda gudar, men om tre oberoende områden eller funktioner där gudarna representerar dessa olika områden som också återspglas i samhällets indelning i präster, krigare och bönder.

Det **första området** representeras i den indiska gudavärlden av Mitra som ansvarar för lag och ordning samt av Varuṇa som står för det magiska. En första värdering av den information Grunau förmedlar till oss, ger en första aning om att Patollo som beskrivs bl.a. som »der obirster abgott der Bruteni« (den översta avguden hos preusserna), »ein irschrockliger got« (en förfärlig gud), »ein got der todin« (en dödsgud), skulle kunna tillhöra denna funktion. I likhet med både Oden och Varuṇa är han en gud som associeras med död och undervärlden och liksom dessa gudar beskrivs han som en blek gammal man »alter mahn mit einem langen groen bardt und seine farbe ganz totlich, war gekronet mit einem weissen tuche wie ein morbant«. Men låt oss se närmare på hans funktioner innan vi drar några förhastade slutsatser.

22 Dumézils idéer finns bl.a återgivna i hans *L'idéologie tripartite des Indo-Européens*, Bruxelles 1958, *Les dieux des Indo-Européens*, Paris 1952 och *Les dieux souverains des Indo-européens*, Paris 1977.

V. Pisani jämför namnet Patollus, Patols med sanskrit *pātālam* ›undervärlden‹. Denna etymologi är också citerad av Puhvel (1972: 84), men Puhvel varnar för denna typ av etymologier som spänner över ett stor världsligt och kulturellt avstånd. Istället bör vi med Mažiulis (1996: 233) betrakta det baltiska materialet i första hand och se hur långt vi kan komma med så kallad intern rekonstruktion. Vi kan förstå ordet som bestående av prefixet *pa-* ›under‹ som är välkänt i fornpreussiskan samt av ett andra led **tula-* ›jord, mark‹. Patollus skulle alltså betyda ›den som är under jorden‹. Detta **tula-* återfinns bl.a. i litauiskan *pātalas* ›Schlafstätte‹ och, viktigast av allt, är att vi finner ett ord i fornpreussiskan *talus* Nsg. m. ›Fußboden‹ (Elbinger Vokabular 207, jfr. Trautmann 1910) som tydligt är en avljudsform till samma rot.

Picullus, Pecols är den underjordiska guden, dödsguden. Till samma rot hör det fornpreussiska *pyculs* Nsg. m. ›helvetet‹ (Elbinger Vokabular 10) och *pickūls* ›djävul‹ som förekommer i de fornpreussiska katechismerna. Pecullus är identiskt med lit. *pikūlas* ›djävul‹, lett. *pikals* ›hednisk gud, ond skapelse‹ och kan härledas till lit. *piktas* ›ond, arg‹, verbet *pýkti* ›vara vred‹.

Mažiulis 1996: 233 lägger också fram hypotesen att namnet Patollus egentligen är ett epitet till guden Pecullus. Detta skulle förklara den sammansblandning av de två namnen som vi ser i de äldre texterna. Hans argument bygger på att Pecullus är den *underjordiska* guden (*patollus Pecullus*), dvs. dödsguden.

Denna underjordiska gud bär också namnet lit. *Vėlinas*, *Vėlnias* eller *Vėls* som idag betyder ›djävul‹ rätt och slätt (det betecknar också det kristna begreppet »djävul«). Till samma rot hör *vėlės* ›spöken, de dödas gengångare‹ samt *Vėliuonà* ›förfädrarnas gudinna‹ (»Vielona Deus animarum«, i Jan Łasicki *De diis Samogitarum*). I Mažvydas förord varnar han för *welnuwas*. Mycket talande är Szyrwids (Širvydas) glossering i hans verk *Dictionarium trium linguarum* (Vilnius 1629) där han skriver »Vėlnias yra Piktis«, alltså *Vėlnias är Piktis* (Piktis är en variant av namnet *Pikulas*).

Som ett supplement till de äldsta källornas sparsamma information om de baltiska gudomarna, måste vi nu vända oss till den rika baltiska folkloren och myterna för att komma vidare i våra undersökningar av de indoeuropeiska dragen i den baltiska gudavärlden. Här har Marija Gimbutas på ett enastående sätt bidragit och hennes artikel om gudomen *Vėlnias* (1972) ger oss möjlighet att dra en mytologisk parallell mellan *Vėlnias* (hädanefter *Velinas*) och gudomar utanför den baltiska mytologin.

Gimbutas beskriver en folkstro som fortfarande var levande på 1800-talet där *vėlės* beskrivs som krigskämpar och jägare, marscherande i bataljoner

över himlen. Vidare sägs det att Velinas var enögd och synsk (ett av hans epitet är också Ragius ›siare‹ som etymologiskt hör till det litauiska verbet *regėti* ›se‹, jfr. också Ragana ›sierska‹, mod. lit. ›häxa‹). Velinas enögdhet är magisk och påminner om den germanska Oden som förlorade sitt ena öga som betalning för en slurk ur den heliga källan. I en beskrivning av litauisk hedendom från 1595 (K. Henneberger, *Erclerung der Preussischen grössern Landtaffel oder Mappen*) berättas om en helig källa, Golbe, nära Insterburg i Lithuania Minor dit människor vallfärdade för att »bli enögda«, dvs. för att offra ett öga. Det var en stor ära att vara enögd och ännu i Henneburgers dagar kunde man träffa på enögda människor. Enligt Gimbutas (1972: 89) förekommer »Velinas vatten« ännu i 1900-talets sagor och det sägs att man kan bli synsk om man baddar ena ögat med sådant vatten.

Velinas var en lurig figur, vilket också framgår av det litauiska talesättet »klyftig som Velnias«. Också hans oregerliga ilska kommer till uttryck i flera av de berättelser som Gimbutas refererar. Velinas var också en dödsgud vars rike finns djupt nere i sjöar och mossor. Ibland lurar han människor ditned och dränker dem, men oftast dödar han dem genom hängning. Det finns legender som beskriver hur Velinas uppenbarar sig som en vacker ung man och bjuder med sig unga flickor till dans och överöser dem med gåvor. De dansar hela natten och om morgonen upptäcker man att den unga flickan har hängt sig. Alla de som Velinas träffar eller bjuder till fest och dans påträffas senare kvävda eller hängda. Om någon leker med ett rep eller gör en hängningsögla så kan han vara säker på att Velinas dyker upp senare och avslutar leken. Det är också vanligt att Velinas uppenbarar sig som i form av en orm²³ (*žaltys*) och spelar människorna spratt, ofta med döden som utgång.

Sammantaget tillåter dessa karaktäristika en typologisk jämförelse med den germanska guden *Wōðanaz. Denna gud är i nordisk mytologi både enögd och också han har en stormig vrede. Dessutom kallas han Hangaguð och är den som leder de hängdas själar över himlen, den så kallade Wutanes hären.

Enligt Puhvel (1972) kan vi, genom den vittnesbörd som den litauiska folkloren förmedlar, ana en av den baltiska gudavärldens mest prominenta gudar i det som hos Grunau beskrivs som en underjordisk dödsgud (Patollo) och i senare tid som den kristna Djävulen. Denna guds namn, Pecullus har samma semantiska underliggande betydelse som det germanska *Wōðanaz, nämligen »ilska, vrede«. Den litauiska varianten på hans namn, Velinas, kan

23 Denna form av Velinas, som en orm, kom väl till hands när namnet och gudomen skulle överföras till den kristna läran och dess »djävul«.

dessutom knyts etymologiskt till fornnord. *valr* ›krigarens lik på stridsfältet‹, *Valhöll* ›Valhall‹, forniriska *fuil* ›blod‹, latin *uulnus* ›sår‹ osv.²⁴

Det **andra området**, krigarnas område, representeras i den indiska mytologin av Indra, den starka krigsguden. I den germanska mytologin är det Tor som står för denna funktion. Den baltiska guden Perkūnas erkänns sedan länge som dessa gudars baltiska motsvarighet; han beskrivs som åskguden, och finns avbildad i Grunaus krönika »wie ein zorniger man und mittelmessigk alten sein angesicht wie feuer und gekronet mit flammen, sein bart craus und schwarcz«. Długosz jämför Perkūnas med Jupiter och hans attribut är åskviggen, blixten och den eviga elden. Perkūnas förekommer dessutom ofta med en yxa eller hammare i handen och han har en vagn med två hjul som dras av en getabock. Även här kan de moderna myterna och sångerna hjälpa oss att få en mer hel bild av Perkūnas gestalt och funktion och särskilt Gimbutas (1963, 1973) har återigen gjort en stor insats för att samla ihop relevant material.

Namnets etymologi är sedan länge känd. Namnet Perkūnas kan jämföras med de fornisländska gudarna Fjörgun (Tors moder) och Fjörgynn. Formellt svårare är det att knyta vediskans Parjanya ›regnmoln, regn, personifierad som regnguden (ofta identifierad med Indra)‹ till denna rot eftersom den tydligtvis har -g- istället för -k-. Slaviskans *Perunъ* saknar helt konsonanten, men likheten i både form och funktion med den baltiska Perkūnas kan förstås inte förnekas.²⁵ I många myter associeras en ek med åskguden. Det är intressant att notera att samma rot **perk-* eller **perku-* återfinns i ord för ek eller andra träd i många språk, jfr. latin *quercus* f. ›ek, helgad åt Jupiter‹, sanskrit *parkatī-* ›heligt fikonträd‹, valesiska *perth* ›buske, häck‹ osv.

Det **tredje området** representeras ofta av en hel serie av gudomar som ofta förekommer i par. Det är fruktbarhetens och jordadyrkans gudar. Dessa gudar förekommer ofta i par i den indo-europeiska mytologin och här är det

24 En annan möjlighet är att knyta namnet Velinas till den indoeuropeiska roten **uel-* ›se‹, särskilt i ljuset av myterna om den enögda guden med magisk synskhet (jfr. Jacobson 1969: 588).

25 Det fornrysska *Perunъ* ›åskguden‹, ryska *perún* ›åskvigga, blixn‹ kan vara ombildade folketymologiskt efter det slaviska verbet **perъ* ›slår‹. Även det hittitiska namnet Tarḫunaš som är en stormgud med liknande funktioner som Perkūnas kan förstås som en omtolkning där det hittitiska verbet *tarḫ-* ›slå, besegra‹ verkar ha påverkat namnet. Suffixet *-ūnas* känns igen från den litauiska formen.

intressant att bemärka hur gudaparet Potrimpus och Bardoayts beskrivs som »Castor et Pollux« i äldre texter (jfr. fn. 17).

Låt oss börja med att se på vad de etymologiska vittnesbörden kan ge oss. Det är påfallande att ett element *-trimpus* förekommer genomgående bland flera av gudarna. Nämligen i *Au-* eller *An-trimpus* namn samt i *Po-trimpus* (eller *Pa-trimpus*), och också den i en tidigare källa (1419) omnämnda *Natrimpe*. Vi vet inte mycket om *Natrimpe*, annat än att namnet tycks innehålla samma element som de andra två gudarna, *Au-/Antrimpus* och *Potrimpus*. Dessa båda gudar har det gemensamt att de är associerade med vatten och fruktbarhet.

Potrympus omnämns bl.a. i *Constitutiones Synodales* (1530) och översätts med »Neptunus«. Mažiulis 1996: 334 rekonstruerar ett fornpreussiskt **Patrimps* < **Patrimpas* som var gud över bäckar och källor, och en gudom fornpr. **Autrimps* < **Autrimpas* som var gud över stora vatten, alltså havets gud.

Det är intressant att elementet *trimp-* också återfinns i det formpreussiska ortsnamnet *Trympauwe* (Gerullis ON 186) och ev. också i det preussiska flodnamnet *Trumpa* »Fluß bei Braunsberg« (Gerullis ON 187).²⁶ I litauiska dialekter återfinns ett namn *Trimpas* eller *Trimpa* i talesättet *eik sau po Trimpų* som översätts till modern litauiska med *eik sau po velnių*. Dessutom återfinns i lettiska dialekter ett mytiskt väsen vid namn *Triņpus*. Mažiulis återför därför både en baltisk gudom **Trimpas* och de preussiska **Patrimpas* och **Autrimpas* vars primära funktion kan antagas ha varit fruktbarhetsgudar och också det faktum att även vatten och fuktighet associeras med dem kan lätt förstås eftersom just fuktighet är en förutsättning för fruktbarhet.²⁷

26 Mažiulis 1997: 201 anser dock att denna flods etymologi hör ihop med lit. *truņpas* »kort«. Det är möjligt att ett fornpreussiskt ord *trumpa* i betydelsen »flod« kan ha existerat, jfr. T. R. von Grienbergs artikel »Die Baltica des Libellus Łasicki« i *Archiv für slavische Philologie* 18 (1889), s. 80 där ett fornpreussiskt ord *trumpa* beskrivs som glosserat med »fluvius«.

27 Vi kan endast spekulera i vad elementet *-trimpus* kan vara rent etymologiskt; rent formellt skulle det litauiska verbet *trėmpti* »stampa, beträda« kunna vara en omedelbar möjlighet. Semantiken verkar tämligen obskyr, men Mažiulis 1996: 335 föreslår att guden **Trimpas* är den gud till vems ära man trampar. Eftersom de fornpreussiska prefixen *pa-/po-* motsvarar litauiska *pa-* glosserar Mažiulis fornpr. **patrimp-* med lit. **patrepsėti, patrypti* »alstå »trampa, träda (en utsträckt handling)« och fornpr. *au-* motsvarar semantiskt det litauiska prefixet *nu-* varför et rekonstruerat fornpr. **autrimp-* glosseras med lit. **nutrepsėti, nutrypti*, alltså »trampa ned«. Det finns vittnesbörd om att man har stampat till gudarnas ära (Mažiulis 1996: 335). Om vi däremot väljer att analysera **trimpas* som ett ord för

I Grunaus krönika beskrivs Patrimpo tydligt som en fruktbarhetsgud: »gekronett mit sangelen und frolich [...] und der gott vom getreide« och hans attribut är korn och ormen som matas med mjölk. I Długosz krönika finner vi troligen samma gud omtalad som en motsvarighet till den romerska guden Aesculapius.²⁸ Det är mycket intressant att denna romerska gud associeras med örtbaserad medicinalkonst (jfr. fn. 7) eftersom medicin hos den »tredje funktionens« gudar oftast är just baserad på växter och örter, till skillnad mot den »fösta funktionens« gudar som istället använder sig av helande magi. Guden Patrimpo har vidare jämförts med den nordiska guden Freyr och i en gudomlig triad representerar han mycket sannolikt den tredje funktionen i det system som Dumézil har etablerat.

5 Konklusion och problematisering

Vi kan alltså konkludera, utan att säga för mycket, att den tidiga baltiska gudauppsättningen, som vi finner den beskriven i de tidigaste texterna, har tydliga gemensamma drag med den tidiga religion som vi finner hos de andra indoeuropeiska stammarna, främst hos indierna, germanerna och kelterna.

Puhvel (1972: 85) påpekar den eventuellt nedärvda motsättningen mellan den högt placerade dödsguden med magiska krafter och den härskande åskguden som framgår tydligt i den germanska mytologin i motsättningen mellan Oden och Tor och även i keltisk mytologi där det finns en tydlig motsättning mellan den galliska Esus och Taranis. Denna mytologiska motsättning kan eventuellt vara områdesbegränsad, och den tycks gå igen hos de fornryska gudarna Veles och Perun (jfr. Jakobson 1969, Fischer 1970), även om vi här måste vara starkt vaksamma på direkt skandinaviskt inflytande. Här skulle en närmare undersökning av förhållandet mellan Velinas och Perkūnas i den baltiska mytologin kunna sprida ljus över ett möjligt arkaiskt motsättningsförhållande.

Ett annat problem med den något rigida indelningen i tre funktioner som enarådande paradigm påpekas av Greimas 1992: 103. Han pläderar för

vatten (jämför fn. 12) kan vi förstå gudens namn som ett kompositum av *po-* »under« och **trimpas* »vatten«, alltså den som lever under vattnet i bäckar och åar.

28 Det är dock svårt att avgöra hur stor vikt vi kan tillägga den information som Długosz förmedlar eftersom han endast jämför de baltiska gudarna med de romerska förbilderna.

en mindre snäv tolkning av funktionsbegreppet och pekar på att guden Pa-trimpas vid sidan av sin funktion som fruktbarhetsgud tycks ha drag som påminner om den indiska guden Mithra. Det är möjligt att det har funnits vissa överlappande funktioner mellan de olika huvudområdena, men för att i detalj avgöra dessa frågeställningar behövs ytterligare forskning inom den jämförande mytologin. Jag hoppas att med denna artikel ha öppnat upp för vidare studier, samt att ha skapat en pålitlig bild av den gudavärld som möter oss i de tidigaste baltiska källorna och deras eventuella indoeuropeiska anor.

Förkortningar

BRMŠ = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai* I, red. N. Vėlius, Vilnius 1996.

LM2 = *Lietuvių mitologija*, tomas 2, red. N. Vėlius, Vilnius 1997.

Litteratur

Bauer 1972 = G. Bauer, *Gesellschaft und Weltbild im baltischen Traditionsmilieu*. Heidelberg 1972.

Fischer 1970 = R. L. Fischer, Indo-European elements in Baltic and Slavic chronicles. – J. Puhvel (red.), *Myth and law among the Indo-Europeans*. Berkeley/Los Angeles/London 1970: 147–158.

Gerullis 1922 = G. Gerullis, *Die altpreußischen Ortsnamen*. Berlin/Leipzig 1922.

Gimbutas 1963 = M. Gimbutas, *The Balts*. London 1963.

Gimbutas 1972 = M. Gimbutas, The Lithuanian god Velnias. – G. J. Larson (ed.), *Myth in Indo-European antiquity*. Berkeley/Los Angeles/London 1972: 87–92.

Gimbutas 1973 = M. Gimbutas, Perkunas/Perun – The thunder god of the Balts and Slavs. – *JIES* 1 (1973).

Greimas 1979 = A. J. Greimas, *Apie Dievus ir žmonės: Lietuvių Mitologijos studijos*. Vilnius 1979. (Översatt till engelska: *Of gods and men*, 1992.)

Jakobson 1969 = R. Jakobson, The Slavic god Veles and his Indo-European cognates. – *Studi linguistici in onore di Vittore Pisani*. Brescia 1969: 579–599.

Jaskiewicz 1952 = W. C. Jaskiewicz, A study in Lithuanian mythology. – *Studi Baltici* 9 (1952).

- Jouet 1989 = P. Jouet, *Religion et mythologie des Baltes*. Milano/Paris 1989.
- Larsson 2002 = Jenny Helena Larsson, Solens bröllop – en baltisk myt med indoeuropeiska anor. – *B^hṛḡh^{ti}áh₂ai. Рундэл, बृहययणे, Brigti. *Festskrift til Birgit Anette Olsen*. København 2002.
- Mannhardt 1936 = W. Mannhardt, *Letto-preussische Götterlehre*. Riga 1936.
- Mažiulis 1993 = V. Mažiulis, *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, II. Vilnius 1993.
- Mažiulis 1996 = V. Mažiulis, *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, III. Vilnius 1996.
- Mažiulis 1997 = V. Mažiulis, *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, IV. Vilnius 1997.
- Puhvel 1972 = J. Puhvel, Indo-European structure of the Baltic Pantheon. – G. J. Larson (ed.), *Myth in Indo-European antiquity*. Berkeley/Los Angeles/London 1972: 75–85.
- Puhvel 1987 = J. Puhvel, *Comparative mythology*. Baltimore/London 1987.
- Trautmann 1910 = Reinhold Trautmann, *Die altpreußischen Sprachdenkmäler. Einleitung, Texte, Grammatik, Wörterbuch*. Göttingen 1910.

Solens bröllop

– en baltisk myt med indoeuropeiska anor

Jenny Helena Larsson

o Inledning

En av de mest kända myterna i baltisk folklöre är myten om solens bröllop. I den här artikeln visas exempel på denna myt från de tidigaste texterna samt från baltisk folklöre. Som avslutning kommer mytens struktur och innehåll att jämföras med liknande mytiska teman från andra indoeuropeiska kulturer.

1 De äldsta källorna

Låt oss börja med att se på de äldsta källorna. Från äldre tid utmärker sig de beskrivningar som den böhmiska munken Hieronymus Pragensis¹ presenterar. Han beskriver en folkgrupp som:

solem colebat et malleum ferreum rare magnitudinis singulari cultu venerabatur
“dyrkade solen och tillbad en järnhammare av en ovanlig storlek”

Vidare återberättar han följande myt:

Olim pluribus mensibus non fuisse visum solem, quem rex potentissimus captum reclusisset in carcere munitissimae turris. Signa zodiaci deinde opem tulisse soli ingentique malleo perfregisse turrim solemque liberatum hominibus restituisse [...]

“En gång hade solen inte setts till på flera månader, eftersom en mäktig konung hade fångat den och stängt in den i en fångkällare i ett fästningstorn. Därefter hade zodiakens tecken kommit till solens hjälp

¹ Texten återfinns insatt av Enea Silvio Piccolomini, senare Påve Pius II, i kapitel 26 av hans Europa, omkr. 1458.

och slagit sönder tornet med en stor hammare, befriat solen och återupprättat solen för människorna [...]"

Dessa brottstycken ur en av de tidigaste källorna till baltisk kultur visar klart att soldyrkan har djupa rötter i den baltiska mytologin.

2 Baltiska folkvisor

Den sporadiska information som de äldsta källorna ger oss kan suppleras med de myter som framkommer i den baltiska folkloren. De lettiska solmyterna finns beskrivna i den viktiga artikeln W. Manhardt "Die lettischen Sonnenmythen", *Zeitschrift für Ethnologie* 7 (1875). I de lettiska sångerna (*dainas*), berättas om de gudomliga tvillingarna Dieva Dēli som räddar Solens dotter Saules meita från att drunkna för att därpå gifta sig med henne.

Div' svecītes jūrā dega
sudrabiņa luktuross;
tās dedzina Dieva dēli,
Saules meitu gaidīdami.

Två ljus brann i havet
i silverljusstakar;
Dievs söner tände dem,
väntande på Saules dotter.

Saules meita jūru brida,
vaiņadziņu vien redzēja.
Iriet laivu, Dieva dēli,
glābiet Saules dvēselīti!

Saules dotter vadade ned i havet,
endast hennes krona såg de.
Ro båten, Dievs söner,
rädda Saules² själ!

Dieva dēli klēti cirta,
zelta spāres spārēdami;
Saules meita cauri gāja,
kā lapiņa drebēdama.

Dievs söner byggde en lada,
stadfästade bjälkar av guld;
Saules dotter gick igenom den,
skakande som ett löv.

Det lettiska mönstret som framkommer i denna visa kan anses som det mest ålderdomliga. I andra *dainas* förekommer endast en friare, Dieva dēls, och i andra varianter representeras han av astrala företeelser, oftast morgon- eller aftonstjärnan, månen eller Pērkons.

2 Märk den elliptiska formen Saule för Saules meita. Det samma ses i vediska myter där Sūryas dotter (Duhitā Sūryasya) ibland omtalas med det elliptiska Sūryā (femininum av nominet Sūrya 'sol, solguden Sūrya').

Liknande teman återfinns också i de litauiska dainos, folkvisorna. Ett vackert exempel är följande visa:³

Mėnuo saulūžę vėdė,
pirmą pavasarėlį.
Saulūžė ankštì kėlės,
mėnužis atsiskýrė.
Mėnuo viens vaikštinėjo,
aušrinę pamylėjo.

Perkūns didei supýkęs
jį kárdu pėrdalyjo.
Ko saulūžės atsiskýrei,
aušrinę pamylėjei,
viens naktý vaikštinėjei?
širdis pilnà smutnýbės.

[egen översättning]

Månen gifte sig med den lilla solen,
tidigt om våren.
Den lilla solen gick upp tidigt,
den lilla månen skilde sig [från henne].
Månen vandrade ensam,
förälskade sig i morgonstjärnan.

Perkūnas blev mycket arg
han högg itu honom med svärdet.
Varför skilde du dig från solen,
förälskade dig i morgonstjärnan,
vandrade ensam om natten?
Hjärtat är fullt av sorg.

Här ser vi tydligt samma tema, även om aktörerna varierar en smula. De förväntade mytiska gestalterna, Diėvo sūnėliai och Săulės dukterýs förekommer även i den litauiska folkloren, dock inte i en lika välstrukturerad kontext som i den lettiska myten.

3 Indoeuropeiska anor och konklusion

Det är möjligt att det vi finner här är reminiscenserna av en urgammal solmyt, som ger återspeglingsbåda i de tidigaste källorna och i den ännu levande baltiska folkloren. I kraft av Mannhardts forskning (1875) har man kunnat etablera ett samband mellan den lettiska myten och den välkända vediska traditionen.

I den vediska myten är det tvillingarna Aśvinerna eller Divó nápātā som räddar människorna från vattenbrist för att sedan bli makar åt solgudinnan Sūryā. Detta kan jämföras med den baltiska myten, som den framträder i de lettiska sångerna, om de gudomliga tvillingarna Dieva dēli som räddar solens dotter, Saules meita, från att drunkna för att därpå gifta sig med henne.

3 Texten återfinns bl.a. i O. Wiedemann *Handbuch der litauischen Sprache*, 1897: 251.

I den indiska myten beskrivs också hur guden Dyáuḥ har en dotter Uṣas 'morgonrodnaden' och enligt myten åtrår Dyáuḥ sin egen dotter. Han hindras då av de andra gudarna (jfr. Perkūnas ingripande i den baltiska myten). Hon blir dock via mystiska omständigheter havande med sin faders barn och föder Ásvinerna (även kallade Divó nápātā och som är tvillinggudar i hästform vilka motsvarar lettiskans Dieva dēli och litauiskans Diēvo sūnēliai). Märk här att de olika språken är oense om huruvida dessa barn är Morgonrodnadens söner eller bröder. Detta förhållande kan vi förstå eftersom det ju är hennes egen far som även är far till hennes söner – alltså är de tekniskt sett samtidigt hennes bröder.⁴

I samma myt beskrivs hur Morgonrodnadens gudinna dessutom rövas bort från sin make och orsakar stor kaos. Denna aspekt av myten, som även återfinns tydligt i den baltiska versionen, kan lätt förstås utifrån ett naturalistiskt tema eftersom solen och ljuset ju försvinner om natten för att återvända vid morgonrodnaden.

4 Jfr. Peter Jacksons föredrag vid symposiet *Indoeuropæerne – sproget og forhistorien* som avhölls vid Köpenhamns universitet i mars 2002. Jfr. också Jacksons doktorsavhandling *The extended voice – instances of myth in the Indo-European corpus*, Uppsala 1999.

Taṅgw wm dānqsg radsgrivneñ

{Tanker om dansk retskrivning}

Thomas Olander

1 Indledning

Den nuværende danske retskrivning er et konservativt og inkonsekvent sammensurium af anakronismer, fejlanalyser og småreparationer og trænger voldsomt til en reform. Jeg vil foreslå at man i løbet af en årrække indfører en ny retskrivning. Denne retskrivning kunne bygge på en temmelig overfladenær fonologisk analyse af udtalen af moderne københavnsk rigsmål. Dog er en sådan analyse langt fra uproblematisk, og nærværende artikel skal da også kun ses som et diskussionsoplæg, en foreløbig skitse til en analyse af dansk med henblik på opstillingen af en reformeret dansk retskrivning (i det følgende RDR).

Den her forelagte analyse af det danske fonologiske system adskiller sig væsentligt fra det system der trods alt kan skimtes bag den nuværende retskrivning, og som i høj grad er funderet på morfofonologiske alternationer, ved udelukkende at bygge på lydlig kriterier. Det er her ikke det rette sted at gå ind i en polemik om det hensigtsmæssige i at lade morfologiske alternationer spille den afgørende rolle i analysen af det danske fonologiske system, men det må stå klart at det efter min mening er muligt – og også mest hensigtsmæssigt – at arbejde med et fonemsystem der hviler i sig selv og ikke er afhængigt af ofte ganske vilkårligt repræsenterede morfologiske (eller leksikalske) varianter.

Det grundlæggende princip for vores analyse – og allerede herved adskiller vores system sig radikalt fra det i den gængse retskrivning implicitte system – er at *ét lydsegment modsvarer ét fonem*. Uvæsentligt for vores analyse, men af en vis praktisk betydning, er det at vi tager udgangspunkt i tegn der i forvejen anvendes i vesteuropæiske alfabeter. I det følgende vil eksempelord i traditionel retskrivning være anført i {}.

2 Beskrivelse af RDR

Følgende 13 vokaler indgår i RDR:

a: *hamm* {*hamme*}; *haamm* {*harme, harmen*}; *haqm* {*harm*};
ä: *bänn* {*bande, banden*}; *bäänn* {*bane, banen*}; *kläqn* {*klan*};
å: *männ* {*munde*}; *määnn* {*måne, månen*}; *låqn* {*lån*};
e: *venn* {*vinde*}; *veenn* {*vene, venen*}; *seqn* {*sen*}; *lae* {*lege, leje*};
ë: *bënn* {*bønne, bønnen*}; *sgrëënn* {*skrøne, skrønen*}; *brëql* {*brøl*}; *kafë* {*kaffe*};
i: *kill* {*kilde*}; *kiill* {*kile*}; *viql* {*hvil*};
o: *roll* {*rulle*}; *rooli* {*rolig*}; *soql* {*sol*}; *leo* {*leve*};
ö: *grönn* {*grønne*};
ø: *køll* {*kølle*}; *køøll* {*køle*}; *køql* {*køl*};
u: *kull* {*kulde*}; *kuull* {*kugle*}; *juql* {*jul, hjul*};
y: *hyll* {*hylde*}; *hyyll* {*hyle*}; *hyql* {*hyl*};
w: *sgwdë* {*skotte*}; *sgwwdë* {*skorte*}; *jwqd* {*hjord*}; *käsw* {*kasser*};
æ: *mæll* {*melde*}; *mææll* {*mæle*}.

Følgende 17 konsonanter indgår i RDR:

b: *bill* {*bille*}; *lab* {*lap, lab*};
d: *dill* {*dille*}; *käd* {*kat*};
f: *fyll* {*fylde*}; *sdwf* {*stof*};
g: *gill* {*gilde*}; *kwg* {*kok*};
h: *hyll* {*hylde*};
j: *jælbë* {*hjælpe*}; *mwj* {*møg*};
k: *kill* {*kilde*};
l: *lill* {*lille*}; *væl* {*vel*};
m: *mill* {*milde*}; *ham* {*ham (pron.)*};
n: *næll* {*nælde*}; *væn* {*ven*};
ñ: *tæñ* {*teint*};
p: *pell* {*pille*};
r: *rill* {*rille*}; *mor* {*mor*};
s: *sæll* {*sælge*}; *gås* {*gods*};
t: *tæll* {*tælle*};
v: *vill* {*ville, vilde*}; *hav* {*hav*};
z: *mäz* {*mad*}.

De fire konsonanter *l m n z* er altid stavelsesdannende i position efter konsonant (undtagen *j r v*) før konsonant/udlyd, fx *gaml* {*gammel*}, *labm* {*lappen, labben*}, *kädn* {*katten*}, *lenz* {*linned*}; jf. enstavelsesordene *sajlq* {*sejl, segl*}, *hörmq* {*hørm*}, *havnq* {*havn*}. Lyden *z* optræder ikke efter konsonant. Stavelsesdannende *l m n* efter *j r v* og stavelsesdannende *l m n z* i forbindelse med vokaler tolkes som en følge af to ens segmenter, fx *kajll* {*kegle*}, *havn* {*havne*}; *ramm* {*ramme, rammen*}, *pell* {*pille*}, *sezz* {*sidde, siddet*}; *sbænnë* {*spændende*}; *kädnne* {*kattene*}.

De prosodiske træk der findes i moderne københavnsk rigsmål, noteres på følgende måde:

Tryk: Ved ord med tryk på første stavelse noteres trykkets placering ikke. Ved ord med tryk på en anden stavelse end den første skrives en apostrof (') før den betonede vokal, fx *beg'äqo* {*begave*}.

Stød: Stød skrives *q* efter det segment der er karakteriseret heraf, fx *viql* {*hvil*}, *vilq* {*vild*}.

Længde: Lange vokaler markeres med dobbeltskrivning, fx *laamw* {*larmer*}.

Af fonemer med betydelige allofoniske varianter i forskellig stilling må nævnes *v* der i stavelsesforlyd er en labiodental frikativ [v], men i stavelsesudlyd en bilabial halv vokal [u]. Ligeledes realiseres *r* i forlyd som den uvulære lyd [ʁ], men i udlyd som en halv vokal [ɐ]. Det bør dog overvejes at tolke [u] og [ɐ] som postvokaliske allofoner til vokalerne *u* og *a*.

Især hos yngre sprogbrugere finder vi en udtale af lydfølgen *rö* som *rw*, fx *grwnq* {*grøn*}. Derved kan *ö* i ord som {*gør*}, {*gøre*} fortolkes som en allofon (i position ikke efter *r*, men før *r* og *w*) til *ë*, altså *gër*, *gëw*. I nærværende tolkning vil *ö* dog blive betragtet som et selvstændigt fonem.

Som i mange andre sprog er det også i dansk forbundet med store vanskeligheder at give en præcis definition af et "ord". Indtil videre vil det være værd at bemærke at en del faste forbindelser af præposition og styrelse i RDR analyseres som ét ord og skrives i overensstemmelse hermed, fx *tesd'æzz* {*til stede*}, *idäq* {*i dag*}, *iälqd* {*i alt*}, *iövri* {*i øvrigt*}. Desuden *wvqwfw* (*bañqgñ*) {*over for (banken)*} o.l.

Når præsens af kopulaverbet *väv* {*være*} er betonet, skrives det *ä(r)* (fx *ja ä(r) da älwräzz* {*jeg er der allerede*}). Når formen er ubetonet og står efter et ord der ender på konsonant, skrives den *-ä* (fx *hun-ä gläz* {*hun er glad*}). Når formen er ubetonet og står efter et ord der ender på vokal, skrives den med bindestreg efterfulgt af det forudgående vokaltegn (fx *ja-a gläz* {*jeg er glad*}, *du-u trad* {*du er træt*}).

Possessivmarkøren *s* i udtryk som *mänqn-s häd* {*mandens hat*}, *piin ja gw i kläsë mæ-s mor* {*pigen jeg går i klasse med's mor*} noteres, som det kan ses af eksemplerne, ved bindestreg efterfulgt af *s*.

3 Eksempeltekst

Da va sw dajli uzz på länqz; de va swmw, korqnz sdozq guqld, havwn grönq, høqøz va rajqsd i sdakë nezz ve di grönn æññ, w derq gig sdwvgn på sinn laññ, rëzz beqn w snagz æg'ybdig, fw de sbråwq häzz hän lärqd ä sin mor. Rånqd wm äqw w æñq va da sdow sgwo, w medi sgwonë dyybë søqw; jävq, da va rägdinwg dajli derquzz på länqz! Medi soolsgenqz låq da en gaml häwqwq mæ dyybë kånäqlw rånqdwmq, w fra muqwn w nezqte vänqz vwgsz sdow sgrabëbläzz da va sw hwe ä småq börnq ku sdå wbrajqsda ånw di sdörsdë; da va lisw vilswmqd daenn swm i dn tygësdë sgwvq, w herq låq en ånq på sin räzz; hun sgu ruu sinn småq æleñqw uzq, mæn nu va hun næsda kezq ä de, fwd'iq de vawz sw læññ w hun sjældnd feg vis'id; di andrw ænqw hwld mew äq w svëmm wmq i kånäqlwnë en w løo wb w sezz ånw ed sgrabëbläz fw w snäzw mæ henn.

{Der var så dejligt ude på landet; det var sommer, kornet stod gult, havren grøn, høet var rejst i stakke nede i de grønne enge, og dér gik storken på sine lange, røde ben og snakkede ægyptisk, for det sprog havde han lært af sin moder. Rundt om ager og eng var der store skove, og midt i skovene dybe søer; jo, der var rigtignok dejligt derude på landet! Midt i solskinnet lå der en gammel herregård med dybe kanaler rundt om, og fra muren og ned til vandet voksede store skræppeblade, der var så høje, at små børn kunne stå oprejst under de største; der var lige så vildsomt derinde som i den tykkeste skov, og her lå en and på sin rede; hun skulle ruge sine små ællinger ud, men nu var hun næsten ked af det, fordi det varede så længe og hun sjældent fik visit; de andre ænder holdt mere af at svømme om i kanalerne end at løbe op og sidde under et skræppeblad for at snadre med hende.}

New light on the Indo-European nominative marker

Jens Elmegård Rasmussen

Many years ago I tried to figure out why, in the section of Proto-Indo-European morphophonemics commonly termed ablaut, there was lengthening of a vowel appearing in the nominatives of consonant stems, but no lengthening in the second singular active of the verb, although the marker is **-s* in both cases. Well-known sets of examples are: nom. **d̥iēu-s* ‘sky, day’ (Skt. *dyáus*) vs. 2sg. aorist **(é)kleu-s* ‘you heard’ (Skt. *ásros*); Skt. nom.sg. *vṛtra-hā* ‘killer of the serpent’ from IE **-g^{wh}ē(n)* with loss of the sibilant of the original structure **-g^{wh}én-s* vs. 2sg. ipf. **(é)g^{wh}en-s* ‘you killed’ (Skt. *áhan*) where the sibilant was retained in the protolanguage. I correlated the problem with the equally troubling difference between the two *s*-markers in their influence on a preceding “thematic vowel” (stem-final vowel), where we find nom.sg. **-o-s* (as in the relative pronoun, Greek *ὄς*, Phrygian *ios*, Celtiberian *ios̄*, and a multitude of other examples), while the verb shows 2sg **-e-s* (Greek *ἔφερες*, OCS *nese* ‘you carried’, Hitt. *zi-ik-ki-es* ‘you used to put’).

The difference **-o-s* : **-e-s* appeared to hold the key, for the interchange between *-o-* and *-e-* as the appearance of the “thematic vowel” could be shown to be otherwise quite plainly governed by a parameter of voicing: **-om*, **-ouē*, **-ont*, **-od*, **-oj*, **-or*, **-od^{hi}* as opposed to **-et*, **-ete*, **-eh₂* (> **-ah₂* with “laryngeal two”, phonetically something quite close to [x]), **-eh₁* (with “laryngeal one”, phonetically [h] as proved by its pre-aspirating effect demonstrated by Birgit, esp. Olsen 1988: 17 and 38), and plain **-e*. It seems obvious that 2sg **-es* originally contained a voiceless sibilant (as everybody apparently agrees), while that of the nom.sg. **-os* was voiced at the relevant time (with which hardly anybody appears to agree). I therefore also took it that the lengthening effect of the nom. sibilant as opposed to lack of any such effect in the 2sg marker could be assigned to this very difference of older phonetics: nom. **-z* : 2sg **-s*.

Now, this has met with little approval (although alternatives have not been suggested), indeed it has been so detrimental to the reputation of “The Copenhagen School of Indo-European” that suggestions emanating from

our group have a marked tendency to be expressly avoided. Thus, Birgit's explanation of the Latin stative participle suffix *-idus*, obviously most of the time representing the **-e-h₁-to-* indicated by its function and so demanding a change of **-h₁t-* to **-th-* as per Birgit's rule (to set it on a course **-ethos* > **-e{th}os* > **-e{dh}os* > **-edos* > *-idus* by Latin sound laws that are all above suspicion), has been accorded a stigma of which I am no doubt ultimately to blame. Since the obvious has been said in Copenhagen (or Køge, if you will), there is no end to the latitude and leeway granted alternative attempts which, apart from the unfairness they reflect, are in a way quite amusing and rather appeal to our sense of humour. This is a battle Birgit and other members of our group will have to win for themselves. The only way out of the mess goes right through it. And there are encouraging signs, also:

A completely unexpected verification of the one-time voicing of the PIE nominative marker has been given inadvertently by Birgit. In the section dealing with the Armenian suffix *-ac*, Birgit (in Olsen 1999: 233–35) finds examples of a type reminiscent of the morphological relationship between the Greek agent noun *ἄρπᾶξ*, *-αγος* 'robber' and the noun type *ἄρπη* 'sickle (also name of a bird of prey, so called by the shape of its beak)'. In Birgit's analysis, attention is further drawn to a Skt. type in *-aj-*, which even offers an exact match with Armenian in the pair Skt. *svapnāj-* = Arm. *k^cnac* 'sleepy', both pointing to a protoform **s_wopnag-*. This is so close to Martinet's old analysis of Lat. *senex* : *senātus* (Martinet 1955) that it can take the analysis further. Latin *senex* is of course from **senaks* (like **-faks* > *-fex* 'maker of -') which, due to the well-known adjective **sēno-s* 'old' (Skt. *sána-*, Lith. *sēnas*, OIr. *sen*, Arm. *hin*), must be based on a thematic form, which can only be the collective **séna-h₂* meaning roughly 'old things, old time, old age'. In the special meaning 'old age', the word was subjected to a personification by means of "animate" inflection, this giving very notably a nominative **senah₂-s* which apparently is simply an older stage of the PIE form **senaks* to which *senex* points. The matter is treated in full in a later chapter of Olsen 1999: 823–827, where the Greek exact antonym *véāξ*, *-ἄκος* 'young man' is also given, and the Sanskrit counterpart of *senex* is highlighted as being *sanáj-* 'old'.

Now, a nom.sg. **-aks* from **-ah₂s* is not unexpected if /h₂/ was phonetically a voiceless velar fricative [x], but how about forms with **-g-*? Birgit (l.c. 825) suggests assimilation in inflected forms where, e.g., instr.pl. **-k-bhis* could well have yielded voicing. That is of course fully possible, but there still is room for some doubts; for Lat. *senex* is only found in the nom.sg. (other cases being supplied by a stem *sen-*, originally a blend of the thematic form

**seno-* and the *n*-stem of the antonym *juvenis* ‘young’), and so the likelihood appears to be very great that Lat. *senex* and Skt. *sanáj-*, and by inference also Skt. *svapnaj-* and Arm. *k^cnac* as well as the Gk. *ἄρπαγ-* type, are in fact precious relics based on the original nominative singular. Is such an analysis possible?

Indeed it is – provided there was something in the form of the nom.sg. that could induce voicing on a stem-final consonant. It appears that this is the missing link I had been waiting for, but did not notice when first I learned of it: If the nominative sg. was once marked by a voiced sibilant *-z, we understand, not only that the thematic form is *-o-z > *-o-s, but also that original *-e-h₂-z became *-ah₂z > *-agz, whence IE *-ags. By this scenario we perhaps also understand that stems in voiced stops do not show any marked tendency towards devoicing; perhaps the IE nom.sg. *pód-s ‘foot’ was really pronounced with a stop sufficiently different from the realisation of the phoneme /t/ in the same environment. If so, the obvious reason is again the independent (one-time) voicing of the nominative marker that must have prevented devoicing throughout the period of the existence of that feature. The Armenian -c-, which by itself would normally be considered to point to a palatal, becomes understandable if taken to reflect the general Armenian neutralization of the opposition between velars and palatals when they cluster with /s/ (Olsen 1999: 812–814 with refs.), this being another indirect indication that the form in fact arose in the nominative singular.

References

- Martinet = André Martinet, Le couple *senex* – *senatus* et le ‘suffixe’ -k-. – *BSL* 51 (1955): 42–56.
- Olsen 1988 = Birgit Anette Olsen, The Proto-Indo-European instrument noun suffix *-t_{lom} and its variants. – *Det Kongelige Danske Videnskaberne Selskab, Historisk-filosofiske Meddelelser* 55. Copenhagen 1988.
- Olsen 1999 = Birgit Anette Olsen, *The Noun in Biblical Armenian*. Berlin/ New York 1999.

Nogle digte fra »Den græske antologi«

Carsten Weber-Nielsen

Meleagros, *Den græske antologi* 5.8

- Hellige nat og lampe, thi ingen andre var vidne
til vores eder end jer – begge valgte vi jer.
Han svor at elske mig altid og jeg, at jeg aldrig forlod ham;
fælles var I for os ved jeres vidnesbyrd.
- 5 Men disse eder i vandet var skrevet – og det er hans påstand,
lampe, og ham kan du se ligge i andres favn.

Rufinos, *Den græske antologi* 5.9

- Elpis, min dejligste pige, det håber din egen Rufinos:
at du er rask, hvis du kan være det helt uden mig!
Ved dine øjne: det ensomme land jeg tåler ej mere,
jeg går alene i seng, når jeg er adskilt fra dig!
- 5 Altid til højen Koressos med tåre på kinden jeg vandrer
eller til templet, hvori mægtige Artemis bor.
Modtage mig skal mit fædrene land nu i morgen: jeg flyver
hen til dit ansigt og be'r, at du er fuldstændig rask!

Rufinos, *Den græske antologi* 5.12

Pródike, efter vort bad lad os kranse os selv og den stærke
vin hælde i os, imens bredere glas vi har valgt.
Kort er kun livet i glæder for os, og derpå forhindrer
alderdom resten, til slut venter på os vores død.

Killaktor, *Den græske antologi 5.29*

Hvem vil benægte, hvor dejligt det er med en pige at kneppe,
men forlanger hun mønt, bli'r det som nyserod besk.

Markos Argentiarios, *Den græske antologi 5.32*

Alt, Melissa, du gør som de blomsterelskende bier:
dette jeg ved – og min ven: dybt bli'r det gemt i mit bryst!
Kysenes honning er dejlig, den drypper fra dine læber,
men når du kræver din løn, stikker du hårdt med din brod.

Rufinos, *Den græske antologi 5.37*

Når du en kvinde skal favne, da undgå dén, som er mager
eller for kraftig, nej vælg dén, der er midt mellem dem!
Mængden af kød hos den ene er nemlig for ringe, den anden
har alt for meget, nej vælg dén, der er lige tilpas.

Anonym, *Den græske antologi 5.51*

Jeg blev forelsket, jeg kyssed, og pigen jeg vandt, og jeg elskes!
Hvem vi så er og hvordan, det ved gudinden kun selv!

Rufinos (el. anonym), *Den græske antologi 5.77*

Hvis nu en kvinde var lige så dejlig bagefter elskov,
så ville manden ej ledes ved omgang med piger.
For efter elskov findes der ej nogen morskab ved kvinder.

Anonym, *Den græske antologi* 5.84

Gid jeg en lyserød rose ku' blive, thi da som en gave
kunne din hånd få den lagt op på dit snehvide bryst.

Rufinos, *Den græske antologi* 5.94

Mélite, Heras øjne du har og en hånd som Athenes,
elskovsgudindens barm, fødder som Thetis hun har.
Lykkelig dén, som dig ser, og salig er dén, som dig hører,
halvgud er han, som gi'r kys, guderne lig bli'r din mand!

Anonym (eller **Archias**), *Den græske antologi* 5.98

Tag dine pile, o Kypris, og find dig et helt andet offer:
for jeg har slet ikke plads atter at rumme et sår!

Krinagoras, *Den græske antologi* 5.119

Selv om, Krínágoras, du dig kaster snart imod venstre,
snart imod højre på din seng, der dog stadig er tom,
hvis ej ved siden af dig den søde Gemella nu ligger,
da vil du ikke få søvn, træthed bliver din lod!

Asklepiades, *Den græske antologi* 5.169

Dejlig om somren er isen at drikke for én, der er tørstig,
dejlig for sømænd at se vinter, der bliver til vår,
men mere dejligt, når selvsamme tæppe de elskende dækker,
og Afrodite af dem begge bli'r æret så højt!

Asklepiades, *Den græske antologi* 5.210

Dídyme har med sin gren mig fortryllet, ak, og jeg smelter
ligesom vokset ved ild, når hendes skønhed jeg ser.
Hvis hun er sort, hvad gør det mig vel? Det er kullet jo også;
men når det bringes til glød, lyser som rosen det rødt!

Konsul Makedonios, *Den græske antologi* 5.224

Eros, mit hjerte og lever du lade i fred, thi ønsker
du mig at ramme, så ram gerne en helt anden del!

Paulos Silentiarios, *Den græske antologi* 5.244

Larmende smækkys gi'r Galateia, men blødt kysser Demo;
Doris kysser med bid – hvem mon mig ophidser mest?
Ører skal ikke bedømme pigernes kys! Jeg vil smage
mundene først og så fælde en dom over dem.
5 Afledt du blev, mit hjerte: du kendte jo Demos bløde
kys og honningens smag fra hendes fugtige mund.
Hold dig til dem: hun får uvildigt kransen; og hvis der er nogen,
der for en anden er glad, rives fra Demo jeg ej!

Paulos Silentiarios, *Den græske antologi* 5.258

Mere end ungdommens saftige hud dine rynker jeg elsker,
kære Filinna, og med hænderne længes jeg mod
rundt om at gribe fast dine æbler, der tynges af vægten,
fremfor en spædlemmet møs fremad struttende bryst.
5 Bedre for mig er dit efterårs høst end våren hos andre,
mere end sommerens sol varmer mig vinter hos dig.